

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXIII
HEFTE 1
SIDE 1-80
1986

Folkelig uro i København 1789–1820

Af *Bent Blüdnikow*

Den intellektuelle opposition i 1700-tallets slutning er velbelyst. Der var tale om uddannede mennesker, ofte med en politisk ideologi, der skrev artikler og skrifter vendt mod enevælden og dens administration.

Men hvad ved vi om den del af befolkningen, der ikke deltog i denne samfundsdebat? Temmelig lidt.

Denne undersøgelses formål er at belyse den folkelige uro blandt den del af befolkningen, der ikke deltog i den skriftlige samfundsdebat.

Det er et forskningsområde, der har haft en vis udbredelse i Frankrig og England, men stadig er ny i dansk sammenhæng.

Det har ikke skortet på vurderinger af den danske befolknings holdning til kongen efter den franske revolution. Ældre danske historikere mente, at befolkningen var dybt loyal og kongetro og politisk set fuldkommen ligeglad. Hos nutidige danske historikere er særlig byens lavere sociale lag blevet til en oprørske gruppe mennesker i evig oppositionslyst.

Hvordan tænkte og handlede befolkningen? Var den politisk sløv eller var den mod enevælden?

Bl.a. med udgangspunkt i ikke tidligere beskrevne dramatiske sammenstød mellem civile og myndighederne søges disse spørgsmål besvaret i det følgende.

Hvad er folkelig uro?

Det er ikke relevant at anvende udtrykket uro i sin bredeste forstand. København var rig på en lang række typer af uroligheder. Der var ustandselig værtshusslagsmål, hvor soldater, matroser og andet godtfolk smadrede inventar og ansigter. Der var nærmest dagligt skænderier på gaderne mellem koner, der gensidigt beskyldte hinanden for at være luder. Disse mange opgør med efterfølgende sammenløb kan ikke tolkes som udtryk for protestadfærd overfor magthaverne.

Man kunne indvende, at når befolkningen i en enevældig stat ikke har nogen mulighed for direkte at protestere overfor magthaverne, må deres protest komme til udtryk ved gruppeopgør civile imellem eller udvælgelse af syndebukke. I sin bredeste forstand er denne forståelse af protestadfærd rigtig, men det er nødvendigt at kunne identificere denne undersøgelses relevante sager på en sikker og klar måde. Hvis man accepterer, at uro i den bredeste forstand er udtryk for protestadfærd, kommer man hurtigt ud i en håbløs forskningsmæssig situation, hvor man dels drukner i sagsmassen og dels ender med det intetsigende generelle.

Denne undersøgelses formål er ikke at belyse den almene utilfredshed, men lodde ka-

---

Bent Blüdnikow, f. 1954, cand.mag.
Undersøgelsen er muligjort ved støtte fra Carlsbergfondet.

Forkortelser:

Københavns politi = KBHP.
Landsarkivet for Sjælland = LA.
Politikammerretten i København = POLKAMR.
Politiretten i København = POLR.
Rigsarkivet = RA.

rakteren og dybden af protestadfærden vendt mod magthaverne.

Hvis befolkningen havde efterladt sig erindringer eller andet kildemateriale, havde det naturligvis været en forholdsvis let sag at belyse dens holdninger. Desværre er dette ikke tilfældet. På grund af analfabetisme og muligvis manglende bevaring af kildemateriale er størstedelen af den københavnske befolkning stort set tavs. Vi har derfor kun én mulighed for at konstatere noget om en evt. protestholdning, og det er gennem dens handlinger. Hvis grupper af befolkningen var involveret i sager vendt mod magthaverne, blev de arresteret og forhørt. Disse forhør kan derfor bruges til at belyse protestadfærden.

Disse handlinger er identificerbare ved hovedsagelig at være handlinger, der involverede sproglig eller fysisk konfrontation mellem de aktionerende og den udøvende magt eller dennes ejendomme.

Det er på ingen måde sikkert, at de aktionerende har haft en bevidst politisk ideologi eller har gjort sig bevidst, at de ved at konfronteres med magthaverne gav udtryk for en protestadfærd. De lavere sociale lag havde generelt næppe nogen klar politisk bevidsthed, men aktioner vendt mod politiet, militæret eller myndighedspersoner og -ejendomme kan tolkes som udløsning af en indestængt protest eller et forsvar for bestående rettigheder.

Dog er ikke enhver voldshandling eller ethvert tilråb udtryk for en protestadfærd. Der kunne f.eks. ligge private motiver bag aggressiviteten. Når Jacob Hintz¹ således i fuldskab i august 1789 overfaldt en vægter, var der næppe andet i Hintz' adfærd end alkoholprocenter.

For at undgå de privat motiverede sager vil der i undersøgelsen hovedsagelig anvendes opløbssager, hvor så mange mennesker deltog, at man med nogenlunde sikkerhed kan regne med, at det ikke alene var private opgør, der lå bag. Det vil sige opløb med flere end 20 deltagere².

Det ville dog være for snævert at gøre opløbssager kombineret med fysisk eller verbal aggression vendt mod magthaverne til det gældende kriterium for folkelig uro. Man kan let forestille sig protestholdninger manifesteret på anden måde. Der kunne være tale om aktioner vendt mod bagerne for at protestere mod for høje brødpriser. Eller det kunne dreje sig om et opgør mellem befolkningsgrupper, som i virkeligheden var en protest mod myndighedernes favorisering af den ene gruppe. Der vil endvidere kunne peges på individuelle handlinger, der kan belyse den folkelige uros karakter. Endelig vil uro, der begrænsede myndighedernes autoritet, selvom dette ikke var uroens motiv, have interesse.

Folket

Den franske revolution fandt sted i 1789. I en årrække kæmpede revolutionære grupper om magten i Frankrig. Der kom ingen revolution i Danmark. Den enevældige kronprins og senere konge bevarede sammen med sin administration et fast greb om magten.

Kongen og toppen af hans administration udgjorde sammen med de rigeste handelsfolk, adelen og kirkens ledende folk rigets overklasse.

På baggrund af en økonomisk velstandspe-riode fra 1700-tallets slutning var der en gruppe af embedsmænd, handelsfolk og mestre, der udgjorde en voksende middelklasse. Underklassen var soldaterne, matroserne, svendene, lærlingene, arbejdsmændene, tyendefolkene, småhandlende, tiggerne, luderne og andre med ubestemt næring.

Imidlertid er samfundets inddeling i klart opdelt grupper ikke så let som det forudgående lader ane. Det var ofte svært at definere den enkeltes erhverv og mindst ligeså vanskeligt at tillempe moderne klassebegreber på samfundet i perioden 1789–1820.

En tjenestepige i lang tids tjeneste hos en

1. POLKAMR. 1. protokol sag 577 1789. LA.

2. I en sag ved POLKAMR. 3. protokol sag 307 1792 indkaldtes et vidne, der havde overværet et opløb. Det fremgik af rettens udspørgen, at retten ikke anså et tilfældigt sammenløb på under 20 personer for et opløb.

god og rig familie ønskede næppe at blive grupperet sammen med pigen fra landet, der lige var kommet til hovedstaden og nu måtte tjene og samtidig trække på gaden for at klare dagen og vejen. Svenden, der havde været i tjeneste hos sin mester i 5 år, og nu havde mulighed for at gifte sig med mesters datter og overtage mesters job, når denne trak sig tilbage eller døde, ville meget gerne have sig frabedt at blive sidestillet med den fattige nyudklækkede svend, som blot var en ny i rækken af den stadig voksende skare af fattige svende.

De lavere sociale lag var ikke en homogen gruppe, og de betragtede sig da næppe heller som sådan. Den usselt betalte embedsmand, der må betragtes som hørende til middelklassen, var måske dårligere stillet end den betrodde svend. Og der var en afgørende forskel på en matros med en rimelig indtægt og så en tigger. Det er af betydning, hvorvidt man kan lokalisere en protestadfærd til en bestemt social gruppering eller næringsgruppe. Lad os derfor se nærmere på befolkningssammensætningen. Københavns befolkning bestod af ca. 100.000 mennesker. Hvis vi ser på en erhvervsfordeling af byens befolkning fra 1801, ser den således ud:

Borgerlig embedsstand	5.404
Kirkebetjente og lærerstand	2.217
Pensionister	3.320
Landofficerer	1.010
Soldater	6.764
Matroser	10.188
Søofficerer	484
Købmænd med karle og drenge	4.689
Fabrikanter med karle og drenge	3.797
Kunstnere og håndværksmænd med svende og drenge	22.108
Søførende og fiskere	3.056
Møllere, kromænd, kræmmere og værtshusholdere	9.671
Kapitalister	1.233
Tjenestefolk	13.571

Daglejere	7.329
Almisselemmer	5.603
Andre med ubestemt næring	531
Ialt	100.975 ³

Med 1801-tællingen som grundlag kan vi definere de sociale grupperinger som bestående af en numerisk meget lille overklasse. Foruden kongen og de veletablerede adelige og kirkelige, som ikke er med i tællingen, består den af de rigeste kapitalister, enkelte fabrikanter og købmænd, visse ledende officerer og toppen af embedsstanden. Sikkert næppe mere end ca. 5% af befolkningen.

Middelklassen er betydelig større. Man må medregne en stor del af embedsstanden, lærerstanden, officererne, købmændene kunstnerne, håndværksmænd og de succesrige fra en række handels- og servicefag. Ialt har de omtrent udgjort 20–25% af byens befolkning.

Der knytter sig en række karakteristika til denne gruppe. Blandt byens middelklasse finder vi, i modsætning til underklassen, byens borgere med borgerskab. Vi ved endvidere⁴, at det var blandt middelklassen, at man skrev og debatterede samfundsspørgsmål. Den samfundskritiske debat var stort set produceret af middelklassen med udgangspunkt i den akademiske byverden med centrum i København. Ligeså var læserne byens borgerlige.

Underklassen var klart den største og mest sammensatte gruppe. Her var alt fra den lovlidige svend til den kriminelle og tiggeren grupperet sammen, hvilket ikke er hensigtsmæssigt i denne sammenhæng. Lad os derfor inddele underklassen i en arbejderklasse bestående af den arbejdende del af underklassen, og så en fattiggruppe, hvis medlemmer var de kriminelle, tiggerne og luderne. Selvom disse to grupper ikke har været klart afgrænset, er det dog muligt af datidens kilder at se, at man skelnede mellem arbejdere og

3. Carl Bruun: »København« bd. 3 Kbh. 1901 side 865.

4. Thorkild Kjærgaard og Erland Kolding Nielsen: »En undersøgelse af den offentlige kritik af den danske enevælde 1789–1799, dens indhold, skrifternes antal, forfatterens sociale placering og hvilken læserkreds, de henvendte sig til« Kbh. 1973. side 57 og 134.

subsistensløse. Den arbejdende del af underklassen udgjorde ca. 50–60% af byens befolkning. Fattigruppen var på ca. 5–6% i 1700-tallets slutning, men voksede efter 1800-tallets begyndelse til ca. 10%⁵.

Karakteristisk for begge grupper var det, at de hverken skrev eller læste samfundsdebat-terende litteratur. Vi er ganske vist her på usikker grund, for vi ved intet sikkert om underklassens læse- og skrivefærdigheder. Det er muligt, at information er blevet videregivet gennem højt læsning, men vi er uden kildemateriale, der kan belyse dette forhold.⁶

Fra fransk materiale ved man, at imellem 33% og 62% af den franske befolkning ikke kunne skrive. I Frankrig skulle afhørte underskrivere retsforhørene, og fra dette materiale kan man få et nogenlunde sikkert tal for den procentdel af de afhørte, der kunne skrive, ihvertfald deres eget navn. Desværre skulle danske afhørte ikke underskrive retsforhør, så vi er afskåret fra at få et tal for danske forhold. Imidlertid er der næppe grund til at formode at skrive- og læsekyndigheden var større i Danmark end i Frankrig⁷.

Inddelingen af befolkningen i klasser er en moderne opfindelse. Der er ringe grund til at tro, at datidens befolkning havde en klar fornemmelse af deres egen klasseplacering⁸. Og det ville være fejlagtigt at tro, at de handlede ud fra klasseinteresser.

Ser vi på datidens egen opfattelse af befolkningens inddeling fremtræder ikke noget klart billede. Det er dog værd at hæfte sig ved begrebet »pøbel«.

Da P. A. Heiberg i 1799 blev forvist fra landet, forlod han København efterfulgt af en menneskemængde, der ønskede at udtrykke deres solidaritet med ham. Vægteren gjorde intet forsøg på at splitte mængden, hvilket

han blev forhørt om i retten⁹. Han svarede da, at mængden ikke havde bestået af pøbel, men af velklædte folk, der nok vidste, hvad de gjorde.

Tøjet kunne altså være en måde at identificere pæne folk fra pøblen på.

Under en uro i Købmagergade i 1793, kendt som Posthusfejden, kom det til alvorlige sammenstød mellem politiet og studenter. Politimester Flindt angreb mængden med hårde metoder, bl.a. fordi han mente, at der blandt mængden var en betydelig del pøbel. Ved samme lejlighed nedsattes en kommission, der konkluderede, at størstedelen af de aktionerende ikke bestod af pøbel¹⁰:« den (mængden) for største Deelen ei kunde blive at Classificiere med dem, man pleier at kalde Pøbel.« Kommissionen angreb Flindts handlemåde under uroen, idet det, ifølge kommissionen, kun var politiet tilladt at prygle drenge og pøbel.

Men nogen definition af pøbel kom kommissionen ikke med. I forbindelse med Posthusfejden omtalte en politibetjent under afhøring¹¹, at pøblen bestod af bl.a. håndværkskarle og arbejdsfolk. Nu er pøblen ikke nødvendigvis kun identificérbar på baggrund af erhverv. Opførsel kan også havde spillet en rolle. I »Ordbog over det danske Sprog« defineres pøbel som »Folkets laveste Lag, næsten kun nedsættende om raa, Uciviliserede Mennesker med en voldsom, tøjleløs Optræden.«

Det er ikke muligt klart at udskille en del af underklassen og identificere dem som pøbel. Men pøblen har sandsynligvis bestået af samfundets lavere lag og blandt disse folk dem, som myndighederne anså for ballademagere. Denne pøbel mente man, der kunne slås løs på. Det var en gruppe mennesker, man ikke regnede med.

5. Marcus Rubin: »1807–1814. Studier til Københavns og Danmarks historie« Kbh. 1892 side 33.

6. Hans Chr. Johansen: »En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870« Dansk social historie bd. 4 Kbh. 1979 s. 241–266.

7. George Rudè: "The Crowd in History: A Study in Popular Disturbances in France and England 1730–1848" London 1964 side 209.

8. E. P. Thompson: "Eighteenth Century English Society: Class Struggle without Class" i Social History 1978.

9. POLR. 3. protokol sag 17 1800. LA.

10. Danske Kancelli 1773–1799. Sjællandske Tegnelser nr. 104 og 125 1793. RA.

11. Danske Kancelli 1773–1799. Sjællandske Tegnelser nr. 104 og 125 1793. RA.

C. D. Fritsch tegnede enkelte situationsbilleder fra Københavns gadeliv. Blandt disse var et skænderi mellem torvekoner. Opgør mellem civile på gaderne prægede i høj grad bybilledet. Den kgl. Kobberstiksamling.

Kilder

Anholdte ved opløbssager blev forhørt ved Politiretten for København. Dette gjaldt såvel civile som militære. Dog kunne man være ude for, at hændelser på rent militært område blev behandlet af retsinstanserne for henholdsvis Sø- og Landetaten¹². Alvorlige sager, hvor soldater og matroser var involveret, behandlede af en krigsret eller specielt nedsatte kommissioner.

Retsmaterialet er meget fyldigt og indeholder forhør over de tiltalte og vidner, bilagsmateriale og domstolsprotokoller. Man får ofte gennem dette materiale et kendskab til de tiltaltes alder, profession og bl.a. evt. tidligere straffe.

Ved at bruge retsmaterialet som kildegrundlag risikerer man at få et skævt sam-

funds billede, hvor lovstridige handlinger synes langt mere fremtrædende, end de måske var. Man fokuserer på 30 menneskers stenkast mod politiet og glemmer, at tusinder af andre mennesker arbejdede disciplineret og aldrig kastede med sten, ihvertfald ikke mod politiet. Det svarer til, at medierne i vor tid dagligt kan referere om ungdomsuro, medens hovedparten af ungdommen i virkeligheden ihærdigt studerer eller søger arbejde.

Hvad er så virkeligheden? Iagttagere vil kunne påpege, at de urolige unge udgør et forsvindende mindretal, men at deres voldsomme aktioner er symptomatiske for et samfundsproblem og en dyb generel utilfredshed blandt byens unge.

Det kan disse iagttagere have ret i. Men man kan ikke tage en hvilken som helst gruppes aktioner til indtægt for en udbredt ten-

12. For Søetatens vedkommende findes relevante sager i Den kombinerede Ret, diverse kommissioner og generalkrigsretssager og Søetatens Generalauditørarkiv. For Landetatens vedkommende findes relevante sager i Justitsager for Københavns Kommandant, medens krigsretssager findes i Landetatens Generalauditørarkiv. Se »Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse« Kbh. 1983.

dens. Man kan nærme sig en afklaring af dette repræsentativitetsproblem ved bl.a. at se nærmere på aktørernes samfundsmæssige placering. Tilhører de en speciel samfundsgruppe eller er det måske ballademagere med lange synderegistre bag sig? Hvis man kan konstatere, at aktørerne f.eks. hovedsagelig er smedesvende er det rimeligt at søge årsagerne til uroen ikke i en bred utilfredshed men i specifikke problemer hos svendene. Er det derimod et rimeligt tværsnit af byens forskellige sociale lag, der har medvirket under urolighederne, styrkes muligheden for, at de repræsenterer andre end blot sig selv og et snævert miljø. Man bør dog være opmærksom på, at de arresterede ikke behøver at være repræsentative for mængden. Der kan være tale om, at politiet har grebet de mest aktive eller de mest usselte påklædte, således at de anholdtes sociale sammensætning er anderledes end den samlede mængdes¹³.

Erkendelsen af at langt størstedelen af Københavns befolkning aldrig var involveret i nogen form for uro, bør ikke føre til en afskrivning af urolighederne som ikke-repræsentative småskulp på dagliglivets overflade, og modsat må materialet ikke formidles uden forbehold, så man kunne få det indtryk, at København var en storby fyldt med hyppige stenkasterier, dramatiske sammenstød, klirrende rudeknuserier og inciterende flokkor. Man kan pege på en række årsager til, at folkelig uro ikke var så omfattende i datidens København. Blandt andet forhindrede den enevældige stats politi og militær, at urolighederne greb om sig. Man kan altså ikke uden videre antage, at manglen på udbredt uro og deltagernes begrænsede antal var ensbetydende med en eksisterende loyalitet overfor magthaverne.

Når man skal anvende retsmaterialet som kildegrundlag, rejser der sig naturligvis et troværdighedsspørgsmål. I politiretten funge-

rede politimesteren både som anklager og som dommer. Hvor retfærdigt var systemet, og kan man overhovedet stole på forhørsudsagnene? De tiltalte havde ikke deres egen prokurator med i retslokalet, men de kunne forlange vidner udspurgt. Dette benyttede folk fra underklassen sig så godt som aldrig af. Man kan frygte, at de tiltalte har ladet sig intimidere og afhøringerne i højere grad afspejler, hvad politiet ønskede at høre, end hvad vidnerne egentlig havde at fortælle. Men rettens afhøringer vidner sjældent om intimidering eller nogen ensidig udspørgen.

Som regel afhørtes et bredt udsnit af vidner og uafklarede punkter søgtes belyst, selvom de ikke nødvendigvis talte til gunst for politiets opfattelser. Det er dog sandsynligt, at politiet i enkelte sager har tvunget tiltalte til at tilstå med løfte om snarlig frigivelse¹⁴.

På den anden side kan nævnes en række sager, hvor politiet og vægterne ikke identificerede anklagede som deltagere i opløb. Hvis politiet virkelig ville bruge ulovlige midler til at få anklagede dømt, ville det være let at få dem dømt ved hjælp af identifikation i retten.

Det generelle indtryk er, at politiet havde mulighed for at udnytte sin magtposition, men at dette ikke har været normal praksis. Der er kun ringe grund til at nære mistro til de grundige afhøringer. Snarere efterlader de et pålideligt indtryk.

Folkelig uro i dansk historieskrivning

Det har traditionelt været politisk og intellektuel historie, der har præget dansk historieskrivning. Dette gælder også 1700- og 1800-tallet, hvor man har rettet søgelyset mod de politiske aktører, der var med til at bestemme landets udvikling og mod de kunstnere og skribenter, der var med til at forgyldte den.

13. Under Jødefejden 1819 klagede en anholdt over, at politiet arresterede simple i trøjer, men lod de fine folk gå fri. Se Bent Blüdnikow og Bent Christensen: »Politiet og Jødefejden i København 1819« i *Politi-historisk Årsskrift* 1982.

14. Under Brabrandt-uroen i 1793 påstod 3 drenge, at de var blevet lovet snarlig frigivelse, hvis de ville aflægge kadspromitterende vidneudsagn om andre drenge. POLKAMR. 3. protokol sag 140 1793 Hof- og Stadsretten, Det kriminelle kammer, Vidneprotokoller Q, R, S, T og V. Sagsnumrene 11, 22 og 61. LA.

Årsagen til at politikerne og kunstnerne har optaget en så stor plads i historieskrivningen var, at de efterlod sig et nemt tilgængeligt materiale i form af breve, erindringer, bøger og artikler. Desuden har der altid været stor interesse for at beskæftige sig med kendte personer, der gjorde riget ære.

I tidlige danske historiske værker fremtræder underklassen og tildels middelklassen kun sporadisk, og der lægges ikke vægt på disse menneskers handlinger.

Synspunktet i de historiske værker fra 1800-tallets 2. halvdel var, at den nationale udvikling i Danmark var forløbet roligt og smertefrit¹⁵. At man i løbet af 1700-tallet fik løst de store sociale problemer i samfundet¹⁶, og at der i vid udstrækning herskede velstand og tilfredshed¹⁷. Man mente, at der herskede en dyb loyal følelse blandt folket til kongen, ja ligefrem en nedarvet royalisme¹⁸.

Man kendte ganske godt til enkelte udtryk for folkelig uro som f.eks. Posthusfejden i 1793, Brabrandt-sagen i 1793, Tømmerstrejken i 1794 og Jødefejden i 1819. Men disse sager blev generelt beskrevet som ubetydelige og uden betydning for den rolige udvikling under landsfaderen Frederik¹⁹.

Ifølge historikere som Edward Holm, Marcus Rubin og Carl Bruun elskede folket, herunder også de lavere sociale lag, den enevældige konge, og der var ingen tendens til alvorlig uro, der kunne sammenlignes med den, der var ude omkring i Europa. Befolkningen blev beskrevet som ganske uinteresserede i politik, og uroen blev som oftest beskrevet som ubetydelige gadespektakler udført af drenge og pøbel²⁰.

Muligvis gav disse historikere udtryk for et

historiesyn, der var alment accepteret i samtiden. Danmark gennemstrømmedes i 2. halvdel af 1800-tallet af en national og royal holdning, der delvis var affødt af opgøret med Tyskland. Ved at understrege befolkningens kærlighed til kongen og vort demokratis rolige udvikling vandt vi noget indadtil.

Denne holdning fra omkring århundredskiftet var fortsat gældende til 1960'erne. Der kom imidlertid en ændring fra 1970'ernes begyndelse. I nye værker²¹ blev perioden nu skildret i mørkere farver, og man så oppositionslyst og oprørstendenser nær sagt alle vegne. Tidligere var underklassen beskrevet som kongetro eller sløv²², men nu skildredes den som altid parat til aktioner mod ordensmagten, som blev betragtet som fjenden²³.

Der er et vældigt spring fra historikerne fra århundredskiftet og til de nutidige. Muligvis kan man i de senere års fremstilling spore en væsentlig inspiration fra 1970-ernes ungdomsbevægelse, hvor demonstrationer og bl.a. voldelige aktioner i gaderne var en del af bevægelsens aktionsformer.

Fødevareruro

Mangel på fødevarer og voldsomme prisstigninger var en væsentlig årsag til folkelig uro i såvel Frankrig som England.

Underklassen levede under elendige sociale forhold og var sårbar overfor prisstigninger. Ikke mindst priserne på rugbrød, som var underklassens hovednæringsmiddel, var af afgørende betydning for familien. Man har vurderet, at af en fransk families indkomst gik halvdelen til brød²⁴.

De fleste historikere lægger afgørende vægt

15. C. F. Allen: »Haandbog i Fædrelandets Historie« Kbh. 1881 og E. Holm: »Danmark Norges Historie« Kbh. 1909.

16. E. Holm: »Den offentlige Mening og Statsmagten« Kbh. 1888 side 61.

17. C. F. Allen: »Haandbog ...« side 611.

18. E. Holm: »Den offentlige Mening ...« side 61 og Marcus Rubin: »1807–1814 ...« side 560–561.

19. C. Bruun: »København« bd. 3 side 851 og Jens Vibæk i Politikens Danmarkshistorie bd. 10 »Fremgang og katastrofer« Kbh. 1964 side 193.

20. E. Holm: »Danmark Norges Historie« bd. 6 side 115 og 206. E. Holm: »Den offentlige Mening ...« side 128 og 145. C. Bruun: »København« side 851.

21. Jens Engberg: »Dansk Guldalder eller oprøret i Tugt- Rasp- og Forbedringshuset« Kbh. 1973.

22. M. Rubin: »Frederik d. 6s Tid« Kbh. 1895 side 305.

23. Svend Cedergreen Bech: »Københavns historie 1728–1830« bd. 3 1981 side 251.

24. G. Rudé: "The Crowd in the French Revolution" Oxford 1959 side 21.

Flere af myndighedernes repræsentanter ses på dette billede af J. Senn fra 1806. I midten står politibetjenten med sin stok. Til højre for ham to vægttere med deres morgenstjerner. Bag betjenten ses en slave med jern om benet. Og yderst til venstre er det slavefogeden, der løfter sin hat. Københavns Bymuseum.

på brødprisernes udvikling, ikke mindst for den parisiske revolutions vedkommende²⁵. I London var hungeropløb, som det kaldtes, når underklassen reagerede mod mangelsituation eller prisstigninger med voldelige aktioner, mindre fremtrædende. Det skyldtes, at den engelske regering bevist førte en politik, der hindrede fødevareremangel og for voldsomme prisstigninger²⁶.

Også i Danmark sås i slutningen af 1700-

tallet hungeropløb og uro, hovedsagelig forårsaget af kornmangel²⁷. I 1790 og 1795 var der en række tumulter i Sønderjylland på grund af fødevarerproblemer.

Det vil være naturligt at søge efter folkelig uro i København forårsaget af fødevareremangel eller dyrtid. Resultatet er imidlertid mangel eller dyrtid. Der kan peges på enkelte voldelige aktioner, men alle af ringe omfang.

Efter den store brand i København i 1795

25. G. Rudé: "Ideology and Popular Protest" New York 1980 side 109. Kenneth Logue: "Popular Disturbances in Scotland 1780-1815" Ed. 1979 side 23 og R. C. Cobb: "The Police and the People 1789-1820" Oxf. 1970 side 262-63.

26. John Bohstedt: "Riots and Community Politics in England and Wales 1790-1810" side 208-209 Lond. 1983.

27. Johan Hvidtfeldt: »Social og politisk uro i Sønderjylland« i Sønderjydske Årbøger 1945 og Lars N. Henningsen: »Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847« i Sønderjydske Årbøger 1981.

Krigen med England forværrede Danmarks økonomiske situation. Ikke mindst fastlandsspærringen gjorde sit til, at den københavnske befolkning kom til at lide nød. Staten trådte hjælpende til og oprettede bl.a. udsalgsbutikker, hvor den nødlidende befolkning kunne få madvarer. Formentlig forhindrede denne statslige hjælp, at nøden som konsekvens fik de lavere sociale lag til at lave uro.

På Eckersbergs tegning fra 1808 ses brændehuggeren i færd med at uddele brænde til byens fattige. I baggrunden synes den velnærede general H. E. Peymann, der havde ansvaret for København under den engelske belejring, at betragte sceneriet med opmærksom mine. Den kgl. Kobberstiksamling.

var der mange mennesker, der måtte friste en kummerlig tilværelse uden hjem og mad. Myndighederne forsøgte at afhjælpe den værste nød, men der var en vis bitterhed at spore blandt ofrene. Det må have været grunden til, at myndighedernes uddeling af brød foregik under uro, og at mandskabet, der uddelte brødet, blev »insulteret«. Københavns Magistrat måtte bede om militær assistance, ialt 18 mand, for at gennemføre brøduddelingen uden uro fra »pøbelens« side²⁸.

Der var en ganske alvorlig dyrtid i årene 1800 og 1801, hvilket da også førte til enkelte

voldelige episoder. I marts 1800 var der således et opløb ved en bagerbutik, hvor der klagedes over, at fribager Sprenger solgte undervægtigt brød. Folkemængden bestod for det meste af kvinder og unge mennesker. Det lykkedes dog tilkaldte betjente at få mængden bort uden større uroligheder²⁹.

Hovedproblemet i 1800–1801 var, at forrådet af brød ikke var tilstrækkeligt stort³⁰. Bagerne, der var lovpligtige til at ligge inde med forråd, kunne simpelthen ikke skaffe det³¹. Politimester Haagen var klar over situationens alvor og anbefalede Danske Kan-

28. Københavns Magistrat. Kopibog 1795 sag 176. Stadsarkivet.

29. POLR. 2. protokol sag 263 1800. LA.

30. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Københavns Magistrat 26. februar 1800. LA.

31. Ditto.

celli, at man holdt mangelsituationen hemmelig for ikke at skræmme byens borgere³². Han frygtede imidlertid, at rygtet om mangelen allerede var ude i byen og kunne skabe uro.

En kobberstikker Farenholtz indberettede i 1801 til Politimesteren, at dyrtiden ville medføre uroligheder og advarede mod disse, og i tidsskrifter blev der ligeledes skrevet om dyrtiden og manglen på brød³³.

På denne baggrund bestemte kongen i november 1800³⁴, at »Da Vi have bragt i Erfaring, at man søger i offentlige Blade at skildre den nærværende Mangel paa visse Levenets Midler som virkelig Hungersnød, og Landet som dybt nedsuinken i Elendighed, hvorved Indvaanernes Frygt forøges, og deres Tillid til Regeringen i samme Forhold kunde aftage, saa kunne Vi ikke tillade disse Skrifers Udbredelse, hvis Virkninger ere saa ufejlbarligen skadelige. Vi vilde derfor at Politimesteren anholder slige Blade, og forhindrer sammes Trykning.«

Året efter kom det til en alvorlig affære i Adelgade. Udenfor en hokers forretning havde der samlet sig en stor folkemængde. Mængden bestod hovedsagelig af matroser og soldater. Årsagen til sammenløbet var, at spækhøkeren havde opkøbt billigt smør på torvet og havde solgt det dyrt. Mængden havde den opfattelse, at det havde spækhøkerne ikke ret til. Nu kom tre betjente til stede og fik med megen besvær spredt mængden.

Men i Helsingørgaden blev de tre betjente sammen med en fjerde overfaldet af en stor mængde »tømmermænd« fra Holmen (således benævnt for at adskille dem fra resten af byens tømrere). Mængden var meget stor, og der blev endvidere opløb og tumult i Ulkegade og Dybensgade. De fire betjente blev holdt i skak af en stor mængde mennesker indtil en militær kommando fik dem befriet³⁵.

Men uroen over dyrtiden i 1800–1801 udviklede sig ikke. Der opstod aldrig en så alvorlig mangelsituation, at det kunne danne baggrund for alvorligere uro. Bagerne havde i sidste ende forråd nok³⁶, og der var tilstrækkeligt med andre levnedsmidler.

Generelt sørgede Københavns politi for, at bagerne overholdt gældende regler om brødetts rette vægt. Hvis bagerne solgte undervægtigt brød, blev de indberettet til politiet af køberen. Politiets arkivalier vidner om en lang række af den slags sager og viser dels, at undervægtigt brød var et problem³⁷, men også at politiet førte en nøje kontrol³⁸.

Prisstigninger og sødevaremangel kom først igen til at spille en vis rolle i årene 1812–1814, da Danmark på grund af krigen med England fik forsyningsproblemer. Regeringen oprettede en Provideringskommission, der skulle forsyne bl.a. Københavns borgere med levnedsmidler. Dette organiseredes rent praktisk ved en række udsalgsbutikker³⁹. I juli 1812 var manglen på brød blevet alvorlig. Der var stor trængsel ved udsalgsbutikkerne, og ca.

32. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Danske Kancelli 18. oktober 1800. LA.

33. KBHP. Sager til Hovedjournalen. Sag 5012 1801. LA.

34. Danske Kancelli 2. Departement 1800–48 III Sagernes behandling i kancelli-kollegiet. Den deputeredes protokol. Resolution af 12. december 1800. RA.

35. POLR. 2. protokol sag 470 1801. LA.

36. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Danske Kancelli 16. dec. 1800. LA.

37. POLR. 1 protokol sag 255 1799. En bager, der var anklaget for at sælge undervægtigt brød, forsvarede sig med, at det var umuligt at sælge brød til taksten, og at torvepriserne var meget højere end taksten.

38. Det er ikke undersøgt i hvor høj grad politiets kontrol holdt priserne nede. Men der var hyppige klager fra borgerne over bagerens priser, eller rettere vægt, for der var faste priser, medens vægten var variabel. Adskillige klager ledte til tiltale mod bagerne, som oftest måtte betale bøde. Der var desuden problemer med de forråd, som bagerne var lovbehaftet til at ligge inde med, for at sikre forsyningerne. Et sådant forråd var død kapital og bagerne forsøgte at slippe udenom loven (KBHP 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Københavns Magistrat 26. febr. 1800). Ved politiretten nåede man i december 1800 til et forlig med bagerne, der påtog sig at ligge inde med det halve af det forråd, der var blevet pålagt dem (KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller Brev til Danske kancelli 16. dec. 1800. LA).

39. Marcus Rubin: »1807–1814, Studier til ...« side 477–493.

halvdelen af køberne måtte gå bort med uforrettet sag⁴⁰. Det var særlig det grove rugbrød, som var underklassens hovedernæringsmiddel, der var mangel på. Politimesteren advarede Provideringskommissionen om, at manglen på brød kunne føre til tumulter⁴¹. Men også smør blev i løbet af maj 1813 udsolgt⁴². For at bedre situationen greb regeringen til en række lovindgreb mod dyrtid og fødevaremangel⁴³.

Det kom enkelte steder til uro ved udsalgsbutikkerne. I 1813 i maj måned stod 6.000–7.000 mennesker og ventede på smør ved et udsalgssted. Da der ikke var smør nok, opstod der uro og nogen tumult, men politiet fik hurtigt situationen under kontrol⁴⁴.

Bortset fra dette ene tilfælde er der ikke fundet andre tilfælde af urosager med årsag i dyrtid eller mangelsituation. Man kan dog ikke udelukke, at der har været en udbredt bitterhed hos de lag i befolkningen, som dyrtiden ramte hårdest, selvom dette altså ikke gav sig udtryk i folkelig uro. Det var Marcus Rubins vurdering, at krigen havde medført »en Afslappelse af Gemytterne« og en »Træthedstemning«, så forbitnelsen ikke udmøntede sig i fysisk uro.

Var nøden tilstrækkelig alvorlig ville den nu nok, på trods af krigstilstanden, have ledt til uro. Når uroen ikke indfandt sig, må årsa-

gen søges i det forhold, at det på trods af krisen lykkedes regeringen af afværge nøden blandt de lavere sociale lag. Men at der alligevel har hersket trange kår og bitterhed blandt underklassen synes flere indicier at tyde på⁴⁵.

I 1819 udbrød den såkaldte Jødefejde i bl.a. København. Året tidligere havde Danmark haft en landbrugskrise. På grund af bl.a. denne landbrugskrise og den generelt svækkede økonomi efter Napoleonskrigene og statsbankerotten i 1813, havde regeringen forsøgt at stabilisere den danske valuta ved at formindske pengemængden. Dette førte til lavere lønninger, og der er peget på, at den faldende løn kan have været en af årsagerne til Jødefejdens fremkomst⁴⁶.

Det er muligt, at dette forhold kan have spillet en rolle, men nogen umiddelbar mangelsituation på fødevarer eksisterede ikke i København⁴⁷, og der var heller ikke tale om nogen prisforhøjelser på f.eks. groft rugbrød, men tværtimod om prissænkninger⁴⁸. Det er således ikke forsyningsproblemer eller voldsomme prisstigninger, der kan begrunde Fejden, som derfor ikke kan beskrives som fødevarero.

Man har i udenlandsk forskning set en snæver sammenhæng mellem økonomisk-soziale kriser og udbrud af folkelig uro⁴⁹. Tanke-

40. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Provideringskommissionen 14. juli 1812. LA.

41. Krisen i 1812 forværredes kraftigt i 1813 med en voldsom dyrtid. M. Rubin skriver i »1807–1814. Studier ...«, at de fabelagtige priser kulminerede i 1813 og bragte nød i mangfoldige hjem og bredte demoraliseringen gennem alle samfundsklasser. (side 493).

42. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Danske Kancelli 17. maj 1813. LA.

43. Marcus Rubin: »1807–1814. Studier ...« side 485–493.

44. POLR. 5. protokol sag 332 1813. LA.

45. M. Rubin: »1807–1814. Studier ...« side 560. Utilfredsheden afspejles bl.a. gennem anonyme skrivelser til kongen, som findes i Kabinetssekretariatets arkiv. RA. Om underklassens forhold skrev politimester i 1815 til Københavns Magistrat: »De (spækhøkerne) ernære sig i Almindelighed heel vel ved at drage en Fordel af de Fattige, hvis sørgelige Forfatning tynder dem til at kjøbe livets Nødvendigheder hos dem, af at laane paa Pant, af at forføre Folks Tyende til Dans, Sviir og falsk Spil, og hæle med Tyve – et sørgeligt Skilderie over en Deel af Borgerskabet forsynet med adelige Privilegier.« En kraftig salve fra en kongelig embedsmand. KBHP. 1793–1863. Korrespondentprotokoller. Brev til Københavns Magistrat 24. februar 1815. LA.

46. Om den økonomiske baggrund for Jødefejden se: Svend Aage Hansen: »Pengevæsen og Kredit 1813–1860« Odense 1960 side 106–107 og side 137–142 og Marcus Rubin: 1807–1814. Studier ...« side 572–577.

47. KBHP. Korrespondanceprotokoller. Brev til Københavns Magistrat 8. august 1819. LA.

48. Rentekammeret. Sager udenfor kontorordningen. Statistiske efterretninger. Priskuranter for København 1810–25. RA.

49. W. W. Rostow: "British Economy of the Nineteenth Century" Oxf. 1963 side 70–71.

50. J. Bohstedt: "Riots and Community ..." side 16–26 og side 202–223.

gangen var den, at nød mere eller mindre automatisk ville føre til protester fra de befolkningsgrupper, der fik deres levevilkår forringet og deres eksistens truet. Der har dog ikke hersket enighed blandt historikere, og den engelske forsker Bohstedt⁵⁰ har argumenteret for, at der ikke nødvendigvis er nogen direkte sammenhæng mellem kriser og folkelig uro.

Ser vi på københavnske forhold, er der ikke meget der tyder på, at økonomiske og sociale kriseår var specielt præget af folkelig uro. Måske var nøden blandt underklassen aldrig så alvorlig, at den nødsagede befolkningsgrupper til at aktionere. Den voksende gruppe af fattige efter 1800-tallets begyndelse var i sig selv et alvorligt socialt problem, men medførte ikke øget uro⁵¹. Politimesteren kunne således i 1819 skrive, at fattiggruppen ikke udgjorde noget sikkerhedsmæssigt problem⁵².

Generelt kan det siges, at København ikke var præget af fødevareuro. Hverken fødevare-mangel eller dyrtider var så alvorlige, at en egentlig eksistenstruende krise udviklede sig. Og der ses ikke at være nogen sammenhæng mellem byens økonomiske kriser og den folkelige uros opståen. Måske med undtagelse af Jødefejden i 1819, hvor man kan pege på en økonomisk nedgangstid, der stort set faldt sammen med fejdens opståen.

Anholdelsessager

Hvilke typer af folkelig uro er der så at finde i politiets arkivalier?

En karakteristisk type er anholdelsessager. Det drejer sig om anholdtes befrielse. Politibetjente og vægtere anholdt ofte tiggere, folk involveret i gadeuorden, individer der havde været frække overfor myndighedspersoner og lignende. Efter anholdelsen blev arrestanterne bragt til Hovedvagten, som lå på Kon-

gens Nytorv. Nu skete det ofte, at anholdelsen skabte opløb og uro. Som regel forsøgte de sammenløbne at befri den eller de anholdte.

I perioden 1789–1820 findes 99 af sådanne sager. De varierer fra små sager med ca. 30–40 mennesker forsamlet til meget store opløb med 200–300 mennesker, ja enkelte helt op til 600–700 forsamlet. Graden af vold er ligeledes meget forskellig, men fælles for alle disse urosager er ønsket om at befri den anholdte.

De 99 sager fordeler sig således i perioden⁵³:

1789	2	1805	6
1790	3	1806	5
1791	4	1807	4
1792	4	1808	0
1793	4	1809	0
1794	4	1810	1
1795	2	1811	1
1796	3	1812	2
1797	7	1813	2
1798	5	1814	3
1799	2	1815	4
1800	4	1816	2
1801	4	1817	0
1802	6	1818	0
1803	5	1819	6
1804	3	1820	1

Det er svært at tænke sig, at disse befrielsesaktioner kunne foregå i vor samtid. Kun i ganske få tilfælde ser man i 1970'erne og 1980'erne opløb ved arrestationer og forsøg på befrielse af anholdte. Når det var en regelmæssig tilbagevendende aktionsform i 1700- og 1800-tallet må en årsag kunne findes.

Allerede i begyndelsen af 1700-tallet havde kongen lovgivet mod forsøg på at befri anholdte tiggere⁵⁴. Lovgivningen havde åbenbart ikke hjulpet, for den blev gentaget flere

51. Samfundets subsistensløse var stort set ikke aktive under folkelig uro. Deltagerne var arbejdsaktive folk. K. Logue: »Popular Disturbances ... side 191.

52. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Direktionen for Kjøbenhavns fattige. 3 november 1819. RA.

53. Se bilag 1.

54. Reskript af 29. august 1739.

gange op gennem 1700-tallet⁵⁵. I en af forordningerne siges det, at befolkningen skal afholde sig fra opløb ved tiggernes pågribelse, da disse ikke, som den menige mand urigtigt tror, vederfares dem noget ondt, men at de derimod lærer et nyttigt håndværk⁵⁶.

Hvorledes en sådan anholdelsessag kunne forløbe, set med betjentenes øjne, får man et indblik i fra en politirapport fra 1806, hvori det hedder: »Løverdagen den 17. Maj 1806 mellem kl. 5 og 6 antraf vi under Patrouilleringen igiennem Dronningens Tværgade en af os af Navn og Opholdssted ukjent, men for Betleri over et Aar af nuværende Opbringere kjent og bemærket Mandsperson. Denne, som stedse ved sin Snedighed har reddet sig ved Flugt, deels ved at sætte sig mod Opbringelse, naar han saae Opbringeren, eller at flygte, naar han saae flere, og deels ved at søge Tilflugt blandt Sammenløb, hvilket sidste han i Dag ogsaa gjorde ved at imellem Nyboders Folk i Adelgade, saasntart han saae os. Vi taledede ikke til ham og havde det ej heller i Sinde, men vilde blot udforske hans Navn og Logi. Lige over for Mængden, hvorimellem den sigtede Person befandt sig, stod vi paa Fortoget for at bemærke hvorhen han videre vilde fortsætte sin Gang. Saasntart han saae os blev han staaende mellem den forsamlede Mængde. Vi kunde bemærke, at han beklagede sig for de Omkringstaaende, thi de begyndte alle at stirre paa os. Kort derefter kom en af Mængden hen mod os, saae os tæt under Øynene, og gik os langsomt forbi med en uforskammet Mine, men taledede intet. Mængden blev større og større og den nærmede os alt mere. Vi gik ind til Forstander Ole Nielsen i no. 258 i samme Gade i Tanke at Mængden da ville adspredes. Folkemængden tiltog stadig, saa at Gaden var helt spærret. En Person blandt de sammenløbne lukkede Niensens ydre Dør op og raabte: »Herud

I Stodderkonger«. En ½ Time derefter mente Nielsen, at vi nu ej havde at frygte, da nogle begyndte at gaae sin Vej. Vi gik derfra op til Sølvgade, men paa Hiørnet bleve vi pludselig overfalden af nogle Voldsmænd. Tvende toge fat paa mig, den ene slog mit Ansigt til blods og den anden overfaldt mig bagfra, og flere trængte til for at ville øve Vold. Vi maatte søge tilflugt hos nærmeste Beboer.« Mængden belejrede nu de 2 betjente og først da yderligere 6 betjente ankom, spredtes opløbet. Før dette skete råbte en fra mængden: »Steen de Gavtyve, steen dem«⁵⁷.

Rapporten er ganske typisk for politiets rapporter; man får sjældent en vurdering af opløbdeltagernes antal, men blot udtryk som: »et stort opløb« eller lign. Men når mængden, som i dette tilfælde, blev betegnet som stadig voksende, så at Adelgade helt blev spærret, må det have drejet sig om adskillige hundrede. På andre punkter er denne sag også typisk for anholdelsessagerne: Den spontane aktionsform og den efterfølgende vold mod betjentene.

Nu drejede befrielsesaktionerne sig ikke blot om tiggere, men omfattede et bredt spektrum af personer.

Befrielsesaktionerne var, selvom aktionsformen var spontan, på ingen måde en ren reflekshandling. Der er en række eksempler på, at der bag opløb og befrielsesforsøg lå en moralsk vurdering. Hvis mængden mente, at den anholdt var en bedrager, tyv eller havde gjort sig fortjent til anholdelsen, så hjalp mængden ikke den anholdt. Ja, mængden kunne finde på at hjælpe betjentene og vægterne. I 1796⁵⁸ krævede mængden således en mand arresteret, da man anså ham for en »Spitzbube« (bedrager), medens andre af mængden ville have ham fri, fordi de mente, at han var uskyldig.

I en sag fra 1802⁵⁹ var en bogtrykkersvend

55. Reskript af 31. maj 1743, forordning af 2. marts 1751, forordning af 17. april 1773 og forordning af 26. februar 1777.

56. Forordning af 26. februar 1777.

57. POLR. 2. protokol sag 364 1806. LA.

58. POLR. 2. protokol sag 28 1796. LA.

59. POLR. 1. protokol sag 583 1802. Under anholdelsen kom den anholdtes ven til undsætning og råbte til mængden, der havde forsamlet sig: »Denne Arrestant skal rives løs fra Vægterne, thi det er ellers en stor Skam for os.« Mængden greb dog ikke ind.

arresteret, og selv om han anråbte den sammenløbne mængde om at befri ham, foretog mængden sig intet.

Man kan derfor antage, at når folkemængden greb ind overfor anholdelser lå der en følelse af krænkelse retsfølelse til grund. Dette fremgår da også af udtalelser fra sammenløbne, refereret i politirapporterne⁶⁰.

I en sag fra 1798 blev en mand citeret for at sige, at den opbragte var en honnet person, og at vægterne behandlede folk som kæltringe og gavtyve⁶¹. Under pågribelse af en tiggerske i 1814 blev der råbt: »Det er en Skam at bringe den fattige Kone i Arrest«⁶². I 1819 var 2 læredrenge blevet anholdt. Da betjenten trak af med dem, blev der opløb, og der blev råbt: »Du Tyve-Trækker, de er ingen Personer som er Tyve, og for De her slags, kan du gjerne lade dem gaae«⁶³.

Normalt blev der dog ikke råbt meget andet end hurra, og der blev larmet en del. Volden kunne være voldsom, og bl.a. bestå af stenkast, spark og slag mod ordenshåndhæverne.

En sag fra 1792 viser, hvor voldsom den folkelige uro kunne udvikle sig⁶⁴. Sagen startede i Adelgade, hvor mange matroser holdt til. I samme gade boede marskandiser Petersen, og om aftenen en majdag samledes flere hundreder mennesker sig udenfor hans forretning. De fleste var matroser, og der udspandt sig nu et slagsmål mellem flere af matroserne og Petersen. En af matroserne

ytrede, at Petersens hjerne snart skulle komme til at ligge ud over husets skodder. Årsagen til opløbet synes at have været social misundelse, for under uroen blev der råbt til Petersen: »Herud med dig du Hund, du har været Matros før ligesom Wi og nu er du bleven Marchandiser.« Der blev råbt hurra og pebet i fingrene. Foruden matroser var der nu kommet drenge og, ifølge politirapporten, skikkelige folk til. Da to betjente og en vægter ikke formåede at fjerne mængden blev en deling soldater på seks mand og en underofficer sendt afsted fra Hovedvagten for at fjerne mængden. Afdelingen pågreb en mand og ville bringe ham til Hovedvagten, men dette ophidsede mængden, og med stenkast og slag gik den til angreb på soldaterne. Man forsøgte at befri den anholdte, hvilket dog ikke lykkedes, men flere mennesker såredes under tumulten⁶⁵.

Befrielsesaktionerne kunne begrænse sig til selve det at befri den anholdte, og rummede i de tilfælde kun begrænset fare for den offentlige sikkerhed og myndighedernes autoritet. Men på grund af opløb kunne sagen let udvikle sig og indebære en trussel for byens ro og orden.

I en sag fra juni 1803⁶⁶ havde 5 betjente anholdt en fuld soldat på et værtshus. Det var i Aabenraa og kvarteret vrिमlede med mennesker. Der blev nu opløb og mængden forsøgte at hindre soldatens anholdelse. Betjentene bragte derfor manden hen til den nærlig-

---

60. I politikammerretten 3. protokol sag 338 1792 var en fuld mand blevet arresteret. Mængden så på, men gjorde i begyndelsen intet for at befri ham. Men da politiet begyndte at slå løs på ham blev det for meget, og folk greb nu ind og befriede ham. I en anden sag fra politiretten 2. protokol sag 505 1797 var folkemængden indbyrdes i vild uenighed om, hvorvidt manden skulle befries eller i fængsel. Manden blev beskyldt for at have slået nogle uskyldige, og mange krævede derfor hans arrest. En arrestationssag POLR. 1. protokol sag 818 1797 begyndte, ifølge politirapporten, med at politiet havde givet en mand, der ikke ville forløje sig bort fra et opløb, et par rap med stokken. Det hedder videre i rapporten: »3 Matroser kom strax til og tog den omforklamrede Persons Partie, ville tage Stokken fra mig, forbyde mig at slaee samt, at de ikke ville gaae bort«. Sagen udviklede sig hurtigt og anholdelser forårsagede befrielsesforsøg.

61. POLR. 1. protokol sag 1124 1798. LA.

62. POLR. 1. protokol sag 147 1814. LA.

63. POLR. 2. protokol sag 232 1819. LA.

64. POLR.KAM. 1. protokol sag 276 1792. LA.

65. Sagen blev genstand for Den kombinerede Rets undersøgelser for at fastsætte en dom for de militære personer. Den kombinerede Ret sag 64 1792. Sætaten RA.

66. POLR. 2. protokol sag 354 1803. LA.

Eckersberg tegnede i 1807 udsigten fra Langelinie mod Nyholm. Gammelholm og Nyholm var byens største arbejdsplads. Matroserne og tømmere mændene derfra udgjorde et væsentlig indslag i byens gademiljø, og på grund af arbejdspladsens størrelse var det her, at bl.a. faglige konflikter slog kraftigst igennem. Den kgl. Kobberstiksamlng.

gende Nørreport vagt, men vagten blev nærmest stormet af mængden, og flere betjente led overlast ved stenkast.

Årsagen til uroens opståen kunne være en følelse af myndighedernes brud på ens rettigheder. Anholdelsen og forsøget på befrielse var så et resultat af den allerede påbegyndte tumult. I Lille Grønnegade ved Kongens Nytorv var der således i 1804 et stort slagsmål mellem matroser og svende mod politiet. Det var forårsaget af, at politiet bad en mand gå bort fra hovedvagten. Det nægtede han og kom i slagsmål med et par vægtere. Da der nu blev opløb forsøgte betjente at anholde en mand, men mængden befriede ham. Ialt blev dog 15 mennesker i sidste ende anholdt, heriblandt en del matroser, som vægterne ville have til at gå hjem, selvom de ikke var forpligtede til at forlade gaden før kl. 10.00. Matroserne var derfor blevet ophidsede, fordi de

opfattede ordren som et forsøg på at begrænse deres rettigheder⁶⁷.

I 1797 foregik følgende uro forårsaget af 2 tiggerkvinders pågribelse⁶⁸. Den 19-årige Inger Marie Larsdatter og den 22-årige Sidse Marie Sørens datter var blevet pågrebet af politiet for tyveri og idømt 2 måneders arbejde i Forbedringshuset. Efter dommen skulle de to kvinder transporteres til Forbedringshuset. Mængden, i form af flere hundreder mennesker, forfulgte de to betjente, der havde ansvaret for kvinderne. Betjentene førte de to tiggere fra Adelgade gennem Nyboder, og mængden, der bestod af »Matroser, Dreng og Pøbel« fulgte efter. Der blev kastet med sten og råbt hurra. Der var forsamlet over 200 mennesker, og i Store Kongensgade fratog mængden med magt de to tiggere fra betjentene.

At aktioner for at befri arrestanter kunne

67. POLR. 1. protokol sag 734 1804. LA.

68. POLR. 1. protokol sag 101 og 120 1797. LA.

være særdeles alvorlige i omfang og karakter, vidner en sag fra 1794 om. Den opstod på Holmen, som var byens største arbejdsplads med mange tømrere og matroser. Der eksisterer kun en trykt skildring af hændelserne på Holmen i februar 1794, der stammer fra den tidligere magtfulde kabinetssekretær Johan Bülow, som omtaler sagen i sine dagbogsnotater⁶⁹: »Da Kron-Prinsen var i Torsdags i Landhusselskabet, maatte han forlade samme, da det blev ham meldt, at Holmens Tømmermænd gjorde Oprør paa Holmen for at faa en af deres Kammerater løs, som var arresteret. Kron-Prinsen ... gik selv ud paa Holmen og talte med Folkene, som bleve rolige, saalænge han var der, men begyndte siden igien, men kom dog ikke til Slottet ... hele Garden til Hest rykkede strax mod dem, man forestillede Oprørerne med det gode at være rolige og da det ei hialp, blev der hugget ind paa dem, og det hialp. Garden paa Slottet blev fordoplet ...«

Der er en anden, hidtil ubenyttet kilde, der måske giver et bedre billede af begivenhederne. Det var den unge Frederik C. L. Harboe, som i februar var øjenvidne til en del af hændelsesforløbet. Harboe skulle senere blive kendt som en af de heltmodige kaptajner ved Slaget på Rheden i 1801, men i 1794 var han endnu en ung løjtnant og tilmed vildt forelsket i Marie Hallager, til hvem han skrev kærlighedsbreve. Mellem kærlighedserklæringerne bragte han også Marie nyheder fra sit virke på Holmen⁷⁰. Den 8. februar, altså 2–3 dage efter uroen på Holmen, skrev Harboe til Marie, at en af Holmens tømmermænd var blevet arresteret, fordi han, sammen med andre, havde forsøgt at passere vagten uden passerseddel. Der var ialt 400–500 mænd ved vagten, anslog Harboe, og det kom til slagsmål. Harboe fortæller Marie: »Da han (en officer) hører nogle af Tømmermændene sige: »Oh kast ham overbord«, trækker han sin Kaarde og hugger ind imellem dem, han

gjorde snart plads for sig, men er saa uheldig at blessere en af dem.«

Dagen efter mødte 50–60 mand op ved Holmens arrest for at bede om frihed for deres anholdte kammerat. Harboe fortæller videre: »Just i det samme kommer en af mine gode Venner til mig og siger: Ved du at vore Tømmermænd i Aften har i sinde at gjøre dem lystige, og at vi vil faa at see en syv a otte Hundrede Mand forsamlede her uden for, for at forlange Deres Cammerater udleverede af Arresten ... Kort efter saae vi Holmens Port blev lukket og Officerne forføjede sig ind. Tømmermændene kom nu anstikkende 5–600 Mand stærke, de bankede paa Porten, deres Officerer kom ud og formante dem at gaa Hjem hver til sit, og da det ikke kunde hielpe saa talte disse ikke videre men gik ind igien. Kort efter kom Garden til Hest. Disse gjorde kort Proces, jøge dem alle Fanden i Vold, saa det var ret Løjer at se paa, hvor de rendte, der var rigtig nogle, en 3 a 4 stykker, der kom til skade herved men hvad vil dette sige, imod den Tryghed og Sikkerhed vi derved har vundet, thi jeg skal love for, denne og slige Uroligheder som Tid efter anden har været anstiftende af slette og ildesindede Mennesker ... nu er aldeles dæmpet i Fødslen og vi har intet at frygte mere, thi de som alt ere arresteret, deres Straf vil virke afskrækkende paa Mængden.«

Efter uroen nedsattes en Generalkrigsret til udredning af hændelsesforløbet og pådømmelse af de anholdte. Af denne rets rede-gørelse fremgår det⁷¹, at uroen rigtig nok startede ved en af Holmens udgangsbomme.

Et par tømmermænd skubbede til en af vagterne, og det kom til et håndgemæng, der endte med en af tømmermændenes arrest. Dette hændte tirsdag d. 4. februar, og næste dag forsøgte nogle tømmermænd at organisere en befrielse. Hvorvidt der var tale om en befrielse med magt eller blot om en deputation, der mundtligt skulle fremføre ønsket om

69. »Fra Hoffet og Byen. Stemninger og Tilstande 1793–1822« i Breve til Johan Bülow til Sanderumgaard. Side 7. I serien Memoirer og Breve bd. 3 red.: Jul. Clausen og P. Fr. Rist.

70. Harboes brevveksling i privateje.

71. Rettens arkivalier findes dels i arkivgruppen: Admiraliteten som domstol og dels i Den kombinerede Ret sag 7 1794. Søetaten RA.

arrestantens løsladelse, står hen. Imidlertid synes det sikkert, at det var Johannes Mathiessen, Heinrich Nielsen, Jens Henrichsen og Friedrich Mathiessen, der var de ledende blandt mandskabet. Ingen af dem var ungdommelige brushoveder. Tværtimod synes de at have været etablerede familiefædre. Johannes Mathiessen, som retten anså for at være den egentlige hovedmand, var 38 år, gift og havde 2 børn. Heinrich Nielsen var 34 år, ligeledes gift og havde 1 barn, og endelig var Jens Henrichsen 41 år og gift, men havde ingen børn. Alle havde været længe i tjenesten på Holmen, og udgjorde altså en etableret arbejdskraft.

Det samme gjorde sig stort set gældende for langt de fleste af de øvrige deltagere i uroen. De var stort set ustraffede, mange var familiefædre og flertallet havde års tjeneste bag sig.

Den dag, d. 5. februar, lykkedes det at samle ca. 40 mand efter arbejdstid og i samlet trop gå til Holmens arrest og bede om fangens løsladelse. Men da Johannes Mathiessen ikke mente, at 40 mand var nok til en befrielse, hvilket synes at støtte rettens synspunkt, at man havde til hensigt at bruge magt, besluttede man at skilles for at mødes efter arbejdstid dagen efter. Det lykkedes dog Johannes og et par andre at skaffe noget smørrebrød til fangen, som de bragte til ham, inden de tog hjem.

Holmens ledelse var klar over, at man kunne forvente yderligere uro. Derfor greb man ind og arresterede flere tømmermænd, deriblandt Johannes Mathiessen.

Dette afholdt dog ikke mandskabet i at mødes efter arbejdstid om torsdagen. I alt samledes 700–800 tømmermænd på Slotspladsen for at kræve deres kammerater fri. Måske var de ude på at få kronprins Frederik i tale. Men de mødte ham ikke. Derimod kom en kaptajn Lützow dem i møde og befalede dem at være rolige og gå hjem. Men det ville de ikke. De fortsatte med at kræve deres kammerater fri

og råbte godt op. Dog var der ikke tendens til voldelige aktioner.

Fra Slotspladsen vandrede mændene tilbage til Holmen, hvor de atter krævede deres kammerater løsladt. Det var her Harboe så garden blive sat ind og tømmermændene spredes for alle vinde af garden til hest⁷².

Ialt 51 mand blev tiltalt, og de modtog hårde straffe, der dog blev formildet af kongen. Johannes Mathiessen skulle kattes i 2 dage med 50 slag hver dag og derefter arbejde på livstid i Tugthuset. Jens Henrichsen skulle ligeledes kattes i 2 dage med 50 slag hver dag og arbejde på kongens nåde i jern i Slaveriet. Friedrich Mathiessen og Heinrich Nielsen skulle kattes i 2 dage med 27 slag hver dag og derefter arbejde i jern på kongens nåde i Slaveriet.

De øvrige blev idømt mere eller mindre hårde legemsstraffe, men kongen benådede 34 af de dømte. Da tømmermændene kunne dømmes efter den militære straffelov, må strafudmålingen anses for relativ mild i betragtning af, at de hovedtiltalte kunne straffes med døden for oprør⁷³.

Det var rettens synspunkt, at uroens oprindelse skyldtes tømmermændenes vrede over bestandig at blive kontrollerede ved udgangsbommene. Retten konkluderede: »De senere passerede Opløb skiønnes ei at have anden Grund, end en i mange Aar mod denne Classe af Mennesker udviist Eftergivenhed og Overbærelse der ingen anden Virkning har haft, end lidt efter lidt at bringe dem paa den Tanke, at de blot behøvede at lade sig see, for at faae hvad de paastoede. Denne Tanke er omsider saaledes steget, at de troe at de ere frygtelige for Staten, og have i samme en afgjørende Stemme, og som en følge af denne Indbildning er igjen fulgt foragt og ulydelighed imod Officierne.«

Man kunne tro, at afhøringerne af ialt 105 afhørte ville klarlægge motiverne bag opløbene nærmere. Men typisk for disse sager er

72. Harboes brevveksling. Privateje.

73. »Kong Frederich d. Vs Krigs Artikles Brev for Landtjenesten ved Søetaten 1756«. Artikel nr. 600 siger, at ingen må begynde mytteri, rottering eller tumult, hvorved opløb kan opstå. De skyldige kunne idømmes 150 slag af katten og arbejde i jern på livstid eller miste hovedet ved øksen. Artikel 600 var møntet på hovedmændene, medens andre, ifølge artikel 601, kunne idømmet 81–150 slag af katten eller arbejde i jern på kongens nåde eller på livstid.

det, at alle erklærer sig uskyldige og uvildende. De er enten blevet truet til at gå med eller anede ikke, hvad der foregik.

Tømmermændenes aktion var ikke en faglig aktion i gængs forstand. Det er muligt, at den skarpe kontrol ved udgangsbommen eller andre arbejdsmæssige eller disciplinære forhold har forårsaget en ulmende utilfredshed, der kom til udbrud ved kammeraternes arrestation. Man kan her pege på indsamlingen af ros, d.v.s. afhugget træ, der kunne sælges, og som muligvis spillede en vis rolle for mændenes private økonomi. Men ifølge en forordning af 11.11.1757 var det forbudt folkene at tage ros med sig. Ikke destomindre gjorde de det alligevel, men kunne risikere af blive afsløret ved bomvisitationen.

Imidlertid var der på intet tidspunkt under opløbene tale om andre krav end kammeraternes løsladelse, og ingen af forhørene bragte andre forhold frem, der kunne have begrundet aktionerne.

Stod der slette mænd bag tømmermændene?

Københavns politimester blev sat til at undersøge⁷⁴, hvorvidt der var hold i de rygter, der sagde, at studenter havde betalt tømmermændene for at aktionere. Man afhørte adskillige studenter, men fandt ikke belæg for rygterne.

Tømmermændene var ude i fagligt ærinde. Hvilket de måtte vide, da Søetatens mandskab jævnlige blev gjort opmærksom på gældende love og dertil hørende straffe. Sammenligner man med Tømmerstrejken samme år, træder en række forskelle i øjnene. Tømmermændene under Tømmerstrejken havde aktioneret mod private arbejdsgivere uden anvendelse af nogen form for vold eller opløb. De undgik handlinger, der kunne opfattes som en protestadfærd overfor staten.

Holmens tømmermænd kunne risikere at blive dømt efter den strenge militære straffelov. De havde været i fysisk konfrontation med officerer og garden. De havde opponeret

mod deres kammeraters arrest og muligvis planlagt disses befrielse med magt. Endelig havde de deltaget i opløb, hvilket i sig selv var strafbart.

Johannes Mathiessen var blevet arresteret om onsdagen, alligevel gennemførte 700–800 tømmermænd en risikofyldt solidaritets aktion dagen efter.

Hvad drev dem?

Troede de, som retten mente, at de var frygtelige for staten og havde en afgørende stemme deri? Det er nok noget bastant udtrykt og rækker ud over intentionerne bag aktionen. Man kan lidt mere forsigtigt sige, at de ønskede at udtrykke deres solidaritet med deres fængslede kammerater, som de anså for uskyldige. Følelsen af myndighedernes uretfærdige fremfærd var så voldsom og traditionen for at befri anholdte, som man mente var uskyldige, så stærk, at man var parat til at handle i protest mod myndighederne. Men der lå næppe dybere hensigter bag aktionen, og tømmermændene har næppe ment, at de havde en afgørende stemme i statens anliggender. Men aktionen var dog alligevel et tegn på tømmermændenes tiltro til egen styrke og en tilsvarende ringe respekt for myndighedernes autoritet.

Under alle omstændigheder blev tømmermændene med fast hånd belært om, at de ikke havde afgørende stemme i statens affærer, og det er muligvis derfor, at tømmermændene omhyggeligt afholdt sig fra at deltage i Tømmerstrejken senere på året.

Anholdelsesaktionerne synes generelt at have været spontane og uorganiserede. Der var selvfølgelig enkelte undtagelser, som f.eks. aktionen på Holmen. Men generelt fremstår aktionerne som ikke-planlagte og uden ledere. Af og til optræder personer, der er mere højtråbende eller aggressive end andre, men de er ikke organisatorer, men blot almindelige, lidt højtråbende, deltagere.

Deltagernes alder og erhverv varierede fra aktion til aktion. I et tilfælde kunne

74. Danske Kancelli havde bedt politiet iværksætte en undersøgelse på grund af en anonym anmeldelse (Danske Kancelli. Kancelliets brevbøger og brevsager nr. 1283 1794. RA). Poliundersøgelsen ledte dog ikke til noget resultat (POLR. 3. protokol sag 114 1794. LA.) Danske Kancelli besluttede derfor at lade sagen falde. (Danske Kancelli. Brevsager og brevbøger 1283 1794. RA).

de anholdte være ganske unge drenge eller svende med en gennemsnitsalder på ca. 11 år⁷⁵. Og i andre tilfælde kunne der være tale om voksne mennesker. Det er ikke muligt at lave en statistik over aktørernes alder. Dertil er oplysningerne for ufuldstændige.

Det er heller ikke uden problemer, at vurdere opløbenes erhvervsmæssige sammensætning. Ofte står der blot i politirapporterne, at deltagerne bestod af pøbel, matroser eller svende. En række karakteristika træder dog frem. Der er meget sjældent kvinder til stede ved opløb. Rapporterne fremhæver ofte matroser, soldater, svende og drenge blandt deltagerne, hvorimod kvinder og »pæne« eller »skikkelige« folk kun undtagelsesvist bliver nævnt. Og der er da også kun ganske få eksempler på, at kvinder eller middelklasseborgere blev anholdt.

Under en opløbssag i 1796⁷⁶ blev en student anholdt af en officer, men bedyrede sin uskyld og fortalte, at han ved et uheld var kommet blandt opløbsdeltagerne. Han argumenterede med, at han tilførte de pæne folk, der ikke deltog i opløb.

Hvis man foretager en erhvervsopdeling på baggrund af anholdte ved opløb, når man frem til følgende tal:

Svende af alle fag	23%
Matroser	22%
Drenge (herunder læredrenge)	19%
Soldater	10%
Tømmermænd fra Holmen	13%
(Holmens aktion 1794 er ikke medtaget p.g.a. dens organiserede og derfor atypiske karakter).	
Handlende	2%

Mestre	2%
Studenter	2%
Daglejere	2%
Kvinder	3%
Uden oplyst erhverv	2%
Ialt	100%

Disse tal må tages med forbehold, idet de ikke uden videre kan gøres repræsentative for deltagerne i opløbene. Da det kun var en brøkdel, politiet arresterede, er der automatisk forbundet stor usikkerhed til procenttallene, hvis man ønsker, at de skal give et billede af samtlige deltageres erhvervs sammensætning.

Men tager man alligevel udgangspunkt i disse tal, viser de, at de anholdte stort set udgjorde et repræsentativt tværsnit af de lavere sociale lag. Bortset fra den manglende repræsentation af kvinder. At deltagerne udgør et repræsentativt tværsnit af de lavere sociale lag er også et resultat, der kendes fra udenlandske forhold⁷⁷.

Ganske vist svarer tallene ikke helt til 1801-folketællingens erhvervsoplysninger. Der ses en overrepræsentation af tømmermænd og en underrepræsentation af daglejere. Men tendensen er klar nok: Middelklassen deltager kun i meget begrænset omfang i uroligheder, og hovedparten af deltagerne var underklassens arbejdende befolkning. Gruppen af subsistensløse er svagt repræsenteret og udgør sandsynligvis de 2% uden oplyst erhverv.

Normalt fordelte deltagernes erhverv sig jævnt over aktionerne. Enkelte sager, som f.eks. aktionen på Holmen i 1794, kunne have baggrund i en faggruppe og derfor kun bestå af denne faggruppes erhverv. Men generelt

75. Somme tider kunne der være tale om ret unge mænd, som f.eks. under Brabrandt-uroen i 1793, hvor de anholdte var drenge mellem 14 og 22 år. I en sag fra 1798 POLR. 1. protokol sag 1057 LA. blev en 6-årig dreng tiltalt for at have kastet med sten under et opløb. Men ved andre opløb kunne der være tale om stor aldersspredning. Det er ikke muligt at lave en opgørelse over aldersfordelingen, dertil er oplysningerne ikke tilstrækkelige fyldestgørende. Men man kan afvise, at urolighedernes deltagere generelt skulle være drenge. Ofte ses personer mellem 25–40 år deltage.

76. POLR. 1. protokol sag 512 1796. LA.

77. Stort set alle udenlandske resultater når frem til, at urodeltagerne udgør et repræsentativt tværsnit af de lavere sociale lag: G. Rudè: "The Crowd in History" side 198–206, Rolf Karlbohm: »Hungergrupplöpp och Strejker 1793–1867« Lund 1967 side 47–89, K. Logue: "Popular Disturbances ..." side 191 og E. P. Thompson: "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century" side 118.

På Eckersbergs tegning fra 1807 ses Kongens Nytorv med hovedvagten. Hovedvagten opførtes 1723–24 og lå der indtil 1874. Til venstre for hovedvagten ses hjørnet af det gamle Hotel d'Angelterre, der ombyggedes i 1870'erne. Det var til hovedvagten arresterede førtes, og det var herfra forstærkninger hentedes, når politi og vægtene var i defensiven. Den kgl. Kobberstiksamling.

opstod opløbene spontant på gaderne, og de tilløbende var en blanding af forskellige erhvervsgrupper.

At det drejer sig om et tværsnit af den arbejdende befolkning fra underklassen øger sandsynligheden for, at aktionsdeltagerne var repræsentative for de lavere sociale lag, at de ikke kun repræsenterede sig selv eller snævre miljøer, men at disse folk, der tilfældigt opholdt sig i nærheden af den anholdte, gjorde det samme som andre af byens underklasse ville have gjort.

Befrielsesaktionerne kan tages til indtægt for en retfærdighedsopfattelse hos de lavere sociale lag. Man følte sin retsbevidsthed krænket, og aktionerede derfor for at gøre uretten god.

Myndighederne var klar over denne retfærdighedsfølelses eksistens. Da betler-fogederne i 1804 var ved at få tilladelse til at op-

bringe gadehandlende, advarede politimesteren mod dette og skrev til Danske Kancelli⁷⁸: »Naar disse opbragte Mennesker følende deres Ret modsatte sig Opbringelsen opstaar et Opløb, hvori Pøbelen gør udslaget og hvori det Offentlige Politi skal bruges til at forsvare en uretfærdig Magt.«

Når man i vor egen samtid kun sjældent kan registrere denne slags befrielsesaktioner, er det fordi politiets autoritet er alment anerkendt. Kun de færreste mennesker vil idag sætte spørgsmålstejn ved politiets ret til at arrestere folk, og kun i yderst få tilfælde har man set opløb for at befri anholdte.

Udover at være en kamp for en traditionel retsopfattelse må befrielsesaktionerne også ses i sammenhæng med en mindre autoritetstro overfor politi og vægtene end tilfældet er i vore dage.

78. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Danske Kancelli 18. september 1804. LA.

Rets- og moralsager

I nær tilknytning til anholdelsessagerne findes en gruppe sager, hvor befolkningens opfattelse af ret og moral synes at være uroens årsag.

Byens befolkning reagerede ikke blindt og instinktivt, og det er muligt i langt hovedparten af sagerne at genfinde årsagen til folkemængdens aggression i et forsvar for traditionelle rettigheder eller moralske værdier.

I en række sager, hvor myndighederne ikke var indblandet, handlede folkemængder som en slags offentlig samvittighed. De forfulgte en kvinde, der havde slået et barn⁷⁹, de lavede opløb mod værtshuse, hvor tilfældige mennesker var blevet bestjålet eller snydt⁸⁰, og de tog stilling for og imod, når civile personer kom i skænderi eller slagsmål på gaden⁸¹.

Disse sager, hvor retsbevidstheden og moral var den drivende kraft, var ofte ikke rettet mod myndighederne. Men når myndighederne overskred grænsen for hvad der ansås for ret og rimeligt, blev aggressionen vendt mod den udøvende magt. Man ser en række tilfælde, hvor borgere fra middelklassen selvstændigt opponerede mod myndighedernes brutale magtudøvelse. Det kunne være mestre, handlende eller akademikere, der påtalte, at politiet slog løs på en arrestant⁸², det kunne være borgere, der ville undgå anholdelse eller hindre samme⁸³.

Og det kunne være en borger, som værts-husholder Søeborg, som blev bedt af en vægter om at slukke lyset i sin kælder, men sva-

rede, at hverken kongen eller politimesteren betalte hans husleje, og han sked på politiet, og at han nok selv skulle bestemme, hvornår lyset skulle slukkes⁸⁴.

Man ser næsten aldrig den slags individuelle aktioner fra underklassens medlemmer. Her aktioneres der i samlet flok. Disse fællesaktioner, hvis egentlige årsag ofte var følelsen af en begået uret, var tæt forbundet med en ringe respekt for den udøvende magt. Denne ringeagt ses i en række sager, hvor folk fra underklassen ikke lagde skjul på deres foragt for politi og vægttere. Vægterne blev ofte kaldt »Kieltringe« og »norske Gavtyve«⁸⁵. En mand på 70 år foreslog under et opløb i 1799, at man simpelthen halshuggede vægterne⁸⁶.

En menneskemængde, der i 1793 forfulgte to betjente og to vægttere, råbte »Politie Pul« efter dem⁸⁷. Under et opløb i 1794 blev en betjent slået til jorden og der blev råbt: »Slaa ham ihjel den Politie Knægt«⁸⁸. Da 4 smedevende i 1811 gik forbi nogle vægttere, blev der råbt: »I kan slikke vor Maas«⁸⁹.

Som altid er det svært at slutte fra enkeltsager til helheden, men indtrykket af politisagerne er, at der ikke herskede et godt forhold mellem byens underklasse og ordensmagten. Dette kan måske illustreres af en sag fra 1812, hvor tre slaver, der havde forsøgt at flygte, skulle piskes på Halmtorvet⁹⁰. Der var forsamlet mange mennesker, og sympatien hos folkemængden syntes at have været på slaverens side. Slaverne sagde, at det var uretfærdigt, at de skulle piskes og de sagde til vægterløjtnanten: »Vi ere Gavtyve og Tyveknægte,

79. POLR. 1. protokol sag 578 1796. LA. En lignende sag er POLR. 4. protokol sag 354 1804. LA.

80. POLKAMR. 1. protokol sag 676 1790. LA.

81. POLR. 1. protokol sag 589 1797. LA. En mand og en kone havde været oppe at slås. Der samlede sig mennesker, og manden blev omringet og mishandlet af mængden. I sagen POLR. 1. protokol sag 64 1796. LA. var det billedhugger Thorvaldsen, som mængden kom til undsætning. Thorvaldsen havde en hund, som vægteren havde slået, fordi den bed folk. Thorvaldsen og vægteren kom da i skænderi, og den tilløbende folkemængde tog Thorvaldsens parti.

82. POLR. 1. protokol sag 374 1807. LA. POLR. 1. protokol sag 581 1808. LA.

83. POLR. 1. protokol sag 35 1796. LA. En kræmmer krævede at blive sat på fri fod, alene med den begrundelse, at han var borgermand.

84. POLR. 2. protokol sag 304 1805. LA.

85. POLR. 1. protokol sag 854 1799. LA. POLKAMR. 3. protokol sag 984 1792. LA.

86. POLR. 1. protokol sag 865 1799. LA.

87. POLKAMR. 1. protokol sag 250. LA.

88. POLR. 1. protokol sag 576 1794. LA.

89. POLR. 2. protokol sag 451 1811. LA.

90. POLR. 1. protokol sag 562 1812. LA.

men I ere værre end vi, vi skal nok finde jer«. Der blev råbt hurra fra mængden og svinget med hatte. Betjenten fremholdt, at de jo var dømt og måtte modtage deres straf. Men dertil svarede slaverne, at de var aftvunget tilståelserne på grund af sult. Betjenten svarede, at de jo havde fået mad for det normale beløb, der var afsat til fangers kost. Hertil svarede slaverne, at det kunne man ikke leve for og at kongen nok var en god mand, men betjentene alle var gavtyve, der løj for kongen. I sin indberetning til politimesteren skrev betjenten: »Ved slige Executioner, hvor en talrig Folkemængde ere nærværende, er det Nødvendigt at opretholde Orden for at forekomme Ringeagt hos Mængden og sikre de til Executionens fremmødende for Overfald paa Liv og Lemmer af den uvidende raae Pøbel.«

Når underklassen følte sine rettigheder overtrådt, hang det ofte sammen med retten til at være i gaderne. Politiet ville have store forsamlinger væk fra gaderne for at hindre tumult. Ikke mindst i Adelgade, hvor matroser og soldater holdt til, var dette ofte et problem⁹¹.

Lad os se på et par enkelte sager af den type, hvor folk følte deres rettigheder trådt under føde. I 1815 var adskillige hundrede mennesker forsamlet udenfor Vesterport og fik da besked på, at de ikke, som normalt, kunne komme ind i byen. Mængden gik da amok, væltede skilderhuset omkuld, kastede sten på vagten og råbte hurra. »Pøbelen«, som mængden kaldtes i rapporten⁹², omringede vagten og ville tvinge ham til at åbne porten. Det kom nu til slagsmål med vagtforstærkningen, og tilsidst fik myndighederne kontrol over situationen.

En anden sag ved Vesterport vagt stammer fra maj 1800⁹³. Starten syntes at have været overrækkelsen af en fane til Holstenske Regiment d. 15. maj foretaget af Kronprinsen

selv. Mængden masede på for at komme til at se, men vagterne var brutale og brugte hårdhændede midler for at holde folk væk. En mand blev således slået til jorden af en vagt⁹⁴. Da politiet, efter ceremonien var afsluttet, skulle tilbage til deres normale tjenestested, blev de fulgt af en stor menneskemængde. Betjentene gik gennem Rådhusstræde, Farvergade og over Halmtorvet for at undslippe mængden, der bestod af flere hundrede. De nåede Vesterport vagt og søgte tilflugt der, men menneskemængden lod sig ikke bremse. Den belejrede nu vagten og begyndte at kaste med sten. Efter en del stenkast, slagsmål og arrestationer lykkedes det militæret at få kontrol over situationen.

Uroens årsag synes at have været betjentenes brutale fremfærd ved faneoverrækkelsen. Det var formentlig et brud på befolkningens retsbevidsthed, at politiet uden rimelig årsag havde slået folk.

Kampen for traditionelle rettigheder viste sig i en række tilfælde i Adelgade. Denne gade brugtes af soldater og matroser til livlig handel. Man kan se eksempler på, at soldater og matroser nægtede at forlade gaden, fordi de opfattede den som deres egen gade, hvor politiet ingen ret havde til at bortjage dem⁹⁵. I Adelgade var et stort marked, der kaldtes Tyvemarkedet. Det var her soldater og matroser handlede med de civile, og i betragtning af det store antal militære personer i byen må Tyvemarkedet have været af anseelig størrelse. Der var ofte uro på markedet, og politiet havde i årevis forsøgt at hindre uroen, men havde måtte opgive. I 1807 eksploderede en uoverensstemmelse ved markedet i voldsomme opgør mellem matroser og soldater, og dette aktualiserede atter spørgsmålet om den uro, som Tyvemarkedet skabte. Handelen mellem de militære og civile var ifølge forordninger af 1742 og 1770 forbudt, og politiet havde da også forsøgt at standse den, men

91. Den kombinerede Ret sag 58 1798. Søetaten RA.

92. KBHP. Sager til Hovedjournalen sag 2541 1815. LA.

93. POLR. 1. protokol sag 522 og 523 1800. LA.

94. Af Politirettens forhør fremgår ikke, hvad årsagen til uroen var. Det fremgår imidlertid af en klage fra jøden Lazarus Raphael, at vagterne opførte sig brutalt (POLR. 2. protokol sag 511 1800. LA.)

95. POLR. 1. protokol sag 611 1802. LA. POLR. 2. protokol sag 1038 1797. LA, Den kombinerede Ret sag 58 1798. Søetaten RA, POLR. 1. protokol sag 186 LA og POLR. 1. protokol sag 391 1802. LA.

uden resultat. Efter uroen i 1807 gav Danske Kancelli⁹⁶ udtryk for, at man nu måtte anvende militæret for at sprede mængden på Tyvemarkedet og dermed en gang for alle bringe uroen i gaderne til ophør. Kancelliet var bekymret over uroen, og hæftede sig ved de mange fra den »uopdragne Almue«, der var med til at skabe uro.

Københavns Kommandant⁹⁷ var imidlertid ikke enig med Danske Kancellis vurdering og skrev: »Disse Mennesker fornærmer (ikke) Nogen naar de ikke blive antastede, (jeg) er derfor af den uforgribelige Formening, at det kuns vilde oprive Almuen naar man jagede dem fra hinanden, og ikke var i Stand til at forfølge Enhver der modsatte sig.«

Også fra Søetatens side advaredes mod med vold at gribe ind over for de handlende på Tyvemarkedet⁹⁸.

Ekvipagemester Kierulff skrev, at han ikke mente det ville være tilrådeligt at forsøge at jage folk bort med magt, fordi man blot ville fremprovokere nye uroligheder. Han fortsatte: »De Militaire (vil) efter mine Tanker endog uden at bruge mindste nødvendige Magt udsættes for Voldsomheder og derved tvinges til Modstand der skjønt forgiæves for disse, dog kunde bevirke Folkemængdens Oprør og heel farlige Tumulter«. Det var Kierulffs vurdering, at følelsen af ret og uret var så stærk, at hvis mængden følte, at der var blevet begået uret imod dem, kunne man sikkert forudsige uroligheder. I sidste ende valgte myndighederne i dette tilfælde at undlade at gribe ind for ikke at fremprovokere uroligheder.

Det var dog ikke altid tilfældet. Da der således i årene 1808 til 1810 ofte var forsamlet store mængder af militære og civile handlende ved Amager Torv, gik politimesteren ind for af sikkerhedshensyn at forhindre de store

sammenløb. Det hjalp imidlertid ikke noget, og Amager Torv var fortsat samleplads for store grupper handlende, hvilket kunne afstedkomme uro. Politimesteren greb derfor i juli 1809 til arrestationer og anholdt 27 mennesker på torvet⁹⁹. En anden form for opfattelsen af hvad der var ret og uret manifesterede sig i forholdet til militæret. Ganske vist var betjente og vægtene ilde lidt, men det var de militære sandelig også. I 1801¹⁰⁰ ville en afdeling af hæren således tage noget vaske-tøj ned fra en bro, men fik af konerne besked på at lade det hænge, og at militæret ikke skulle bestemme over folk. I 1797 havde folk forsamlet sig udenfor Comediehuset i en af de mange forsøg på et erhverve sig billetter, og da der opstod tumult, overfusede de vagterne med tilråb som »Soldater Tøj« og spyttede på dem¹⁰¹.

Historikere har ment¹⁰², at misforholdet til militæret bl.a. skyldtes Frederik d. 6s afhængighed af sine militære rådgivere. Det er ikke muligt ud af kilderne at se, hvorvidt dette var årsagen til antipatien blandt underklassen. Det man kan se er, at aggressionerne overfor militæret som regel ikke var umotiveret, men skyldtes at man følte sig provokeret ved en uretfærdig behandling. En sådan uro opstod i Kongens Have i 1808. Nogle civile var blevet generet af nogle militære og nu samledes en større skare civile, der roligt fulgte efter de 3 officerer ud af haven. I nogle meters afstand gik mængden fra de 3 officerer, og efterhånden havde der samlet sig adskillige hundreder. Da de var kommet udenfor haven vendte officererne sig om, trak deres sabler og truede mængden. Det havde ingen effekt, og officererne søgte hen til Kongens Nytorv for at komme under Hovedvagtens beskyttelse. Mængden fulgte stadig efter og opførte sig yderst disciplineret. Der blev ganske vist råbt

96. Danske Kancelli 2. departement 1800–48 Brevbøger og -sager sag 1726 1807. RA.

97. Samme.

98. Samme.

99. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Københavns Kommandant 26 juli 1809. LA.

100. POLR. 4. protokol sag 702 1801. LA.

101. POLR. 1. protokol sag 87 1797. LA.

102. E. O. A. Hedegaard: Frederik den Sjette og »De røde Fjer«. Studier i Danmarks militære og politiske historie under Napoleonskrigene I–II 1976.

noget, men ikke kastet med sten. Det var klart, at man ønskede at udtrykke sin vrede mod disse militære, der havde handlet ilde mod civile.

På Kongens Nytorv blev mængden angrebet af såvel betjente som af en militær kommando, der med dragne sabler drev mængden på flugt¹⁰³.

I et andet tilfælde fra 1804 havde en soldat trukket sin sabel mod en mand under et skænderi, og derfor samledes en mængde mennesker omkring ham i stor vrede¹⁰⁴. Kun med held lykkedes det officeren at undslippe ind i Stokkhuset, hvor vagten forhindrede mængden i yderligere at forfølge ham. Da vagten opfordrede vidner, der havde set officeren slå manden med sablen, til at melde sig, masede mængden på, fordi alle ønskede at vidne. Mængden bestod af såvel Holmens folk som drenge og »byens folk«. Altså et bredt udsnit af byens befolkning.

Disse sager, hvor moral og retsbevidsthed var årsagen til urolighederne, fordeler sig som følger i perioden 1789–1820:

1789	1	1797	2
1790	2	1798	3
1791	0	1799	0
1792	3	1800	2
1793	1	1801	1
1794	1	1802	3
1795	1	1803	2
1796	2	1804	1

1805	1	1813	1
1806	0	1814	0
1807	0	1815	1
1808	1	1816	0
1809	1	1817	0
1810	0	1818	0
1811	1	1819	0
1812	0	1820	0

105

Disse urosager har stort set samme karakteristika som anholdelsessagerne: De er spontane, uorganiserede og uden ledere. Den sociale sammensætning varierer fra sag til sag, men stort set fremgår det af politirapporter og vidneudsagn i retten, at deltagerne var svende, matroser, soldater, læredrenge, arbejdere og lignende. Altså stort set det samme tværsnit af den arbejdende befolkning, som det også var tilfældet i anholdelsessagerne. Også i denne gruppe sager er kvinderne stort set fraværende, hvilket kan undre, idet kvinderne f.eks. under den franske revolution spillede en central rolle i uroen¹⁰⁶.

Historikeren G. Rudè har ment at se årsagen deri, at når fødevareproblemer satte familiens eksistens i fare, tvang det kvinderne til at aktionere. Når man i København næsten ikke ser kvinder som urodeltagere, hænger det sammen med det forhold, at fødevareproblemer ikke spillede nogen rolle for den folkelige uro. Der var ikke en så påtrængende nød, at kvinderne brød ud af deres traditio-

103. POLR. 2. protokol sag 412 1808. LA.

104. Den kombinerede Ret sag 267 1804. Sætatens arkiv RA.

105. Enkelte sager går igen såvel her som under anholdelsessager, fordi det drejer sig om omfattende sammenstød med myndighederne, hvor anholdelser og befrielsesforsøg blot var et element i sagen. 1789: POLKAMR. 1. protokol sag 686 LA, 1790: Hof og Stadsretten. Det kriminelle kammer. Vidneprotokol M sag 7 LA og Den kombinerede Ret sag 83 Sætatens RA, 1792: Den kombinerede Ret sag 123 1792 Sætatens RA og POLRKAM. 1. protokol sag 87 og 276 LA, 1793: Danske Kancelli 1773–1799 Sjællandske Tegnelser 104 og 125 RA, 1794: POLR. 1. prot. sag 576 LA, 1795: Den kombinerede Ret sag 19 Sætatens RA, 1796: POLR. 2. protokol sag 238 LA og POLR. 3. protokol sag 64 LA, 1797: POLR. 1. protokol sag 87 LA og POLR. 2. protokol sag 1038 LA, 1798: POLR. 1. protokol sag 1298 og 1306 LA, og Den kombinerede Ret sag 58 Sætatens RA, 1800: POLR. 1. protokol sag 522 LA og Den kombinerede Ret sag 162 Sætatens RA, 1801: POLR. 2. protokol sag 470 LA, 1802: POLR. 1. protokol sag 186 og 391 LA og KBHP. Korrespondanceprotokoller. Brev til kongen 22. sept. 1802. LA, 1803: POLR. 2. protokol sag 354 LA og POLR. 1. protokol sag 283 LA, 1804: Den kombinerede Ret sag 267 Sætatens RA, 1805: POLR. 1. protokol sag 484 LA. 1808: POLR. 2. protokol sag 412 LA. 1809: KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Københavns Kommandant 26. juli 1809 LA, 1811: Generalauditørens arkiv. Relationer til kongen sag 307 Landetaten RA, 1813: POLR. 5. protokol sag 332 LA og 1815: KBHP. Sager til Hovedjournalen sag 2541 LA.

106. G. Rudè: "The Crowd in History" side 206.

nelle passive rolle for at forsvare deres eksistens.

Man kunne tro, at uroligheder var sæsonbestemte. At det var et sommerfænomen, hvor folk på grund af det gode vejr aktionerede i gaderne. Eller at bestemte festdage havde indflydelse på befolkningens lyst til at deltage i aktioner. Dette spiller imidlertid ikke ind. Uroen er jævnt fordelt over hele året, og specielle mærkedage er ikke årsag til aktioner.

Arbejdskonflikter

Normalt ordnedes arbejdskonflikter i 1700- og 1800-tallet ganske fredeligt. Sagerne behandlede af politiet, og ofte endte sagsforløbet med forlig. Kun undtagelsesvis udviklede arbejdskonflikterne sig til uro og voldelige overfald.

Det var strafbart at strejke, og strejkende kunne risikere at blive anklaget for sammenrottelse og få straffe i op til livstid, landsforvisning eller strafarbejde i Rasphuset¹⁰⁷. Der er dokumenteret arbejdskonflikter op gennem hele 1700-tallet, men langt de fleste af disse foregik roligt uden voldsanvendelse og uden overlast mod myndighedspersoner eller opløb.

Selv under den meget beskrevne Tømmerstrejke i 1794¹⁰⁸ er det karakteristisk, at svendene meget bevidst afholdt sig fra opløb og fysiske aktioner. De ville ikke involveres i konfrontationer med myndighederne.

Myndighederne var interesseret i at lade arbejdsmarkedets parter selv klare problemerne. Da en bagermester i 1792 blev udsat for en strejke af sine svende, forsøgte han at få retten til at dømme dem som oprørere. Dette nægtede Politikammerretten imidlertid, og

sagen endte fredeligt i retten med en mindre bøde til svendene¹⁰⁹.

I det øjeblik staten var arbejdsgiveren stillede sagen sig imidlertid anderledes. Dette var tilfældet for en række arbejdspladser, som f.eks. Holmen, hvor landets skibe blev bygget og repareret.

Det var på Holmen, at de voldsomste arbejdskonflikter med tilhørende fysiske konfrontationer med myndighederne kan registreres.

I 1791 aktionerede matroserne på Holmen¹¹⁰. De var utilfredse med, at arbejderne på Bodenhoff Plads arbejdede for en meget lav løn og krævede derfor, at disse arbejdere, der arbejdede for en privat arbejdsgiver, skulle forlange mere i løn. De mødte derfor op på Bodenhoff Plads, hvor de afstedkom et større opløb. Her angreb de en del af stedets arbejdere, og kom også i klammeri med politiet.

Året efter var der ligeledes en faglig konflikt på Holmen, der udviklede sig til uroligheder¹¹¹. Nu var det tømmermændene, der lavede uro. De mente, at de havde arbejdet nok, og da de blev beordret i arbejde igen, blev de opsætsige mod skibsmanden. De blev nu truet med tamp, men det gjorde kun ondt værre. Der blev slagsmål, og tømmermændene nægtede fortsat at gå i arbejde. Årsagen til slagsmålet var bl.a., at skibsmanden havde stukket en af arbejderne en ørenfigen. Dette havde han følt som en uacceptabel nedværdigelse. Efter arbejdstidens ophør fortsatte uroen. Arbejderne forsamlede sig i stort tal ved skibsmandens hus, og overfaldt senere dette.

Søetatens generalauditør skrev i sin vurdering af sagsforløbet¹¹², at den slags subordination, tumult og sammenløb: »ere af den

107. Vagn Dybdahl og Inger Dübeck: »Håndværkets kulturhistorie« Kbh. 1983 side 157–58.

108. C. Nyrop: »Kiøbenhavns Tømmerlav« Kbh. 1887, Jens Chr. Manniche: »Den københavnske tømmerstrejke 1794« Historie X 1972–74 og Edith Rasmussen: »Tømmerstrejken i København 1794 og dens omfang« i Historiske Meddelelser for København 1984.

109. POLR. 2. protokol sag 567 1792. LA.

110. Søetatens arkiv. Embeds- og kommissionsarkiver. Generalauditøren 1746–1851. Indkomne sager 1789–1792. RA. En kommission nedsattes, men dets arkiv har ikke kunnet findes.

111. Den kombinerede Ret sag 123 1792. Søetaten RA.

112. Søetatens arkiv. Embeds- og kommissionsarkiver. Generalauditøren. Indkomne sager 1793–94. RA.

farligste Slags Forbrydelser i en militær Etat og fortiene næsten aldrig nogen Benaadning eller Afvigelse fra Lovens bogstaveligen Strenghed.« Imidlertid lagde generalauditøren et godt ord ind for den tømmermand, som havde fået ørenfigenen, idet han skrev: »Lægger jeg nu til denne anførte Omstændighed at den gemene Mand i almindelighed troer sig berettiget til Hævn, naar noget tværtimod Loven forøves imod ham, og at han ikke altid er i Stand til at regiere sig selv, naar han formener sig at være skedt Uret saa ...«

Dommene kom til at lyde på 3 dages katning af 50 slag hver dag og desuden strafarbejde i jern på livstid til Jacob Jensen, som havde fået lussingen. De andre involverede fik ligeledes katning, men 3 frifandtes.

Den mest faretruende arbejdskonflikt for myndighedernes autoritet blev Tømmerstrejken i 1794. Strejken blev udløst af svendenes lønkrav¹¹³, men man må ikke undervurdere betydningen af politimesterens handling, da han arresterede svendenes talsmænd. Det var en alvorlig provokation. Myndighederne involverede sig kraftigt i strejkens forløb, og det må anses for et alvorligt prestigetab for dem, at det ikke lykkedes at få tømmerne i arbejde. Ja ikke alene mislykkedes såvel politimesterens som biskoppens kraftige overtalelsesforsøg, men strejken truede endda med at udvikle sig til en omfattende aktion, hvor flere laugssvende truede med sympatiaktioner. Det lykkedes med hård hånd myndighederne at få kontrol over situationen. Svendene arresteredes, og flere af dem blev senere udvist. Strejkens forløb blev yderligere et prestigetab for myndighederne, da politimester Flindt blev udsat for befolkningens hån og derfor valgte at gå af. Myndighederne var bekymret for, at revolutionære aktivister stod bag uroen og yderligere skulle udnytte situationen, og man forsøgte derfor gennem afhøringer at finde frem til bagmænd, hvilket dog mislykkedes.

Om de udviste svende fortæller løjtnant

Harboe, som fik nogle af dem ombord på sit skib: »Paa dem som vi havde faaet om Bord kunde man tydelige se, at det gjorde dem smertelig ondt saaledes at forvises Deres Fædreland. De græd og jamrede sig for Koner og Børn, hvoraf en af dem havde fire. Oh, den skønne Oplysning og vore Tidens herskende Tone. Gid man dog engang kunne være saa lykkelige at faa fat paa de Canaljer, som egentlig ere Stiftere af saadanne forbandede og ulykkelige Uroligheder, hvorved saa mange Mennisker lade sig forlede til at vise sig opsedsige imod Øvrigheden, uden at betænke Følgerne, som ere fordærlige for Staten og dog tilsidst gaar ud over dem selv. Betænk hvor tung en Skæbne som en Kieltring at forvises sit Fædreland, forlade Kone, Børn, Venner og alt, og dog kan man ikke sige at det er Uret handlet af Regieringen. Den offentlige Rolighed er en altfor vigtig Genstand for deres Opmærksomhed at de skulde lade saadant ustraffet hen«¹¹⁴.

Den vel nok mest alvorlige arbejdskonflikt, bortset fra Tømmerstrejken, foregik atter på Holmen i 1795¹¹⁵. En tidlig vintermorgen blev matroserne beordret i arbejde ude på Holmen. Flere hundrede mand var opstillet i geledder, men nægtede blankt at gå i arbejde. Kun 24 mand fulgte opfordringen og gik med deres underofficerer i arbejde. Det viste sig, at tømmermændene havde fået fri på grund af kulden, og nu mente matroserne sig også berettigede til at få fri.

Det begyndte med en stillingskrig. Medens de stod i geledder på paradepladsen, blev de beordret i arbejde. Men de blev stående, og da de blev spurgt, om de ville gå i arbejde, svarede de som med en mund: »Nej«. Også ekvipagemesteren kom ud og beordrede dem i arbejde, men svaret var stadig et: »nej«. Så gik der uro i geledderne, og det kom til konfrontation med nogle officerer, der ville tvinge dem i arbejde. En matros råbte, at en officer skulle have et stykke is i nakken, og en kaptajn løjtnant slog løs på flere matroser med sin

113. Dette synspunkt fremføres af Edith Rasmussen i »Tømmerstrejken i København ...«

114. Harboes brevveksling. Privateje. Af de udviste svende fik de indfødte og bosatte dog senere lov til at vende tilbage til Danmark.

115. Den kombinerede Ret sag 19 1795. Sætaten RA.

stok. Ekvipagemesteren trak sin sabel. Men det nyttede ikke noget, og matroserne marcherede nu i samlet trop ud af Holmen over Christianshavn mod Slotspladsen. Det kom også til en mindre befrielsesaktion, inden de helt havde forladt Holmen: Nogle officerer havde taget fat i en matros for at arrestere ham, men gruppen omringedes af en mængde matroser, der med vold befriede deres kammerat. Men da matroserne først havde forladt Holmen, foregik alt disciplineret og roligt. De gik i samlet trop, og der var ingen tendens til hærværk.

Da disse adskillige hundreder matroser nåede Slotspladsen, mødte de kronprinsen. To af matroserne, nemlig Peder Nielsen og Andreas Truelsen, trådte frem som talsmænd og spurgte kronprinsen, om de ikke havde ret til at gå hjem, når tømmermændene havde fået lov. Kronprinsen svarede et kort: »Nej« og bad dem at gå roligt hjem. Og det gjorde de så.

Retten valgte at retsforfølge de fire, som man anså for lederne. Som retsgrundlag brugte man en forordning fra 1772, der netop handlede om matrosers tilsidesættelse af disciplinen. Desuden benyttedes Søkrigsartiklerne som lovgrundlag¹¹⁶.

Selvom matroserne kunne blive idømt meget hårde straffe, blev dommene milde. De fire hovedmænd idømtes tre dages katning af 50 slag pr. dag og desuden strafarbejde i Københavns fæstning, men straffen nedsattes senere til en dags katning af 50 slag. Årsagen til denne milde fremfærd kan findes i Søetatens indstilling til kongen¹¹⁷, hvoraf det fremgår, at etaten anbefaler mildhed, fordi aktionen ikke syntes at have været planlagt, desuden lavede de ikke tumult i byen, de rettede sig efter kongens ordre, dagen efter kom de på arbejde og forholdt sig rolige, og endelig, at der var tale

om ganske unge mennesker, der ikke tidligere havde været straffet. Kollegiet fremhævede, at årsagen til tømmermændene på Holmen i 1794, under den før omtalte anholdelsessag, havde fået betydeligt hårdere straffe var, at disse havde handlet med overlæg.

Der er derudover kun ganske få voldelige faglige konflikter at pege på. I 1800¹¹⁸ var der opræk til slagsmål mellem Holmens folk og den sergent, der havde ansvaret for lønudbetalingerne. Forholdet var det, at arbejdernes løn var blevet stærkt forsinket. Der opstod skænderier og nogen vold, men affæren døde dog hurtigt hen.

I 1801 var der konflikt ved brandvæsenet. Nedbrydningskorpset nægtede at modtage deres betaling, fordi de anså den for at være for lav. Det blev skænderi og arbejdernes talsmand, murersvend Christian Bøgh, blev anklaget for oprør¹¹⁹.

Men dermed slutter disse konfliktsager. Det har ikke været muligt at finde andre opgør mellem arbejdere og myndigheder. Også almene faglige konflikter, selvom de ikke indebar konfrontationer mellem arbejdere og myndigheder, synes at ophøre efter 1700-tallets slutning¹²⁰.

Der tegner sig ikke et entydigt billede af arbejdskonflikternes karakter. Kun tre af dem havde lønkrav som årsag til uroen. For de andres vedkommende var der nærmere tale om traditionelle rettigheder, som man mente var overtrådt. Der tegner sig et billede af 1790'erne som et uroligt tiår med relativ stor faglig aktivitet. Centralt i konflikterne stod tømmermændene fra Holmen, som var byens største arbejdsplads. Stedet havde vel nærmest en funktion som Burmeister og Wain havde i 1970'erne, nemlig en meget aktiv arbejdsplads med mange arbejdsstridigheder. At det var Holmen, der fagligt set var i fokus,

116. Matroserne på Holmen havde i 1772 nedlagt arbejdet i utilfredshed med arbejdsforholdene og havde i samlet trop marcheret gennem byen, hvor det kom til flere tumulter. Dette afstedkom forordningen af 9. juni 1772, som var et forsøg på at regulere matrosernes klager efter en nøje fastlagt kommandovej, således at tumulter kunne undgås.

117. Admiralitetet l. departement 1790–1848. Kongelige resolutioner 1794–95 sag 56 Søetaten RA.

118. Den kombinerede Ret sag 162 1800. Søetaten RA.

119. POLR. 2. protokol sag 188 1801. LA.

120. I Henry Bruuns: »Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900« Kbh. 1938 betegnes Tømmerstrejken i 1794 som slutstenen på 1700-tallets arbejdskonflikter. Side 21.

skyldtes formodentlig, at de fleste svende arbejdede for mestre, der kun havde få svende og drenge under sig. Når der kun var få svende og drenge hos en mester, opstod der et tættere forhold mellem mester og hans arbejdere, og det var derfor sværere at påbegynde arbejdskonflikter.

Aktiviteten i 1790'erne synes at være udtryk for en tiltro til egen styrke og en tilsvarende ringe frygt for myndighedernes autoritet.

Varia

Der er nogle få sager, hvor uroens årsag ikke kan findes, eller hvor volden antager en så voldsom karakter, at den ikke kun kan forklares som en kamp for traditionelle rettigheder. Det drejer sig hovedsagelig om vold mod politiet, hvor motivet synes at være politihad. Disse sager fordeler sig således:

1789	1
1790	1
1792	2
1793	4
1794	2
1797	1
1800	1
1802	1
1819	20

121

Årsagen til den kraftige aktivitet i 1819, er Jødefejden. Der kunne dog også være tale om en vis aggression vendt mod kongen. Således var der i 1789 udenfor Hovedvagten ved Kongens Nytorv en stor tumult. Det var hovedsagelig unge drenge, der skreg og hujede af vægterne og betjentene. Ialt blev 9 drenge og svende

arresteret. Der var dog også voksne mennesker til stede, og et par af disse kom med dybt nedsættende bemærkninger om Christian d. 5s rytterstatue på Kongens Nytorv, som de omtalte med seksuelle skældsord¹²².

Muligvis var det også en aversion mod kongehuset, der lå bag en uro, der ramte byen d. 16. september 1790¹²³. Byen var illumineret, da Frederik var blevet gift med en tysk prinsesse og nu ankom i karet til hovedstaden sammen med sin brud.

Begivenheden er bl.a. berømt, fordi P. A. Heiberg skrev et satirisk vers til festen om ordener, der hænges på idioter. Ukendt er det derimod, at byens befolkning heller ikke modtog kronprinsen og hans brud med begejstring. Der blev tumulter. Kongen kom kørende i karet forbi Komediehuset, og nu begyndte rudeknusninger flere forskellige steder i byen. Både ved Holmens bro, ved Komediehuset, i Gothersgade og bl.a. på Nørregade blev der smadret ruder, larmet og skreget hurra. Blandt rudeknuserne sås flere officerer fra Landetaten. Frederik stak hovedet ud af kareten og formanede folk til at være rolige, men det hjalp ikke. Store dele af byen var præget af uro, og det lykkedes ikke politiet at dæmpe uroen, der kun langsomt døde ud.

Ialt blev 25 mennesker sat på anklagebænken. Hovedparten var drenge, men der var også svende på anklagebænken. Politirapporterne taler også om ældre folk og soldater som deltagende i uroen.

Uroens årsag er ukendt. Danske Kancelli var af den opfattelse, at der ikke var tale om nogen utilfredshed eller protest, men nærmere om unge mennesker, der var blevet skuffet over, at illuminationen ikke var blevet helt perfekt, og i skuffelse over manglende lys begyndte at smadre vinduer.

121. 1789: POLKAMR. 1. protokol sag 875 LA, 1790: POLKAMR. 1. protokol sag 720 LA, 1792: POLKAMR. 1. protokol sag 276 og 783 LA, 1793: POLKAMR. 1. protokol sag 250 LA og POLKAMR. 3. protokol sag 140 LA. (2 sager) Danske Kancelli 1773–1799 Sjællandske Tegnelser nr. 104 og 125 RA. 1794: POLR. 2. protokol sag 469 LA og POLR. 1. protokol sag 554 LA, 1797: POLR. 2. protokol sag 38 LA, 1800: POLR. 1. protokol sag 522 LA, 1802: POLR. 1. protokol sag 611 LA, 1819: KBHP. Sager til Hovedjournalen numrene: 7588, 7263 og 9048 B. Endvidere findes sagerne i Kommissionens arkiv: Kommission af 6/9 1819 og 10/9 1819 til Undersøgelse og Pådømmelse af Sager i forbindelse med Urolighederne i København d. 4 og 5 September 1819. LA.

122. POLKAMR. 1. protokol sag 875 1789. LA.

123. POLKAMR. 1. protokol sag 720 1790. LA.

Såvel Posthusfejden som Tømmerstrejken er medtaget for årene 1793 og 1794, fordi der som led i sagsforløbet var tale om så voldsomme aggressioner mod politiet, at voldens årsag ikke kan forklares umiddelbart.

Denne gruppe varia består af urosager, der ikke kan indpasses i de førnævnte urotyper, og som peger ud over det normale forsvar for traditionelle rettigheder og moralopfattelser.

Det er bemærkelsesværdigt, at såvel de faglige konflikter og de umotiverede voldssager synes at slutte med 1700-tallet og være voldsomt i midten af 1790'erne.

Atter træder en række karakteristika frem, nemlig at aktionerne synes at være spontane, uorganiserede, at der ikke findes nogle ledere eller bagmænd, og at den sociale sammensætning svarer til det tværsnit af den arbejdende befolkning, som også var karakteristisk for andre typer uroligheder.

Selvom Jødefejden synes at være unik for periodens folkelige uro, bl.a. på grund af dens årsager og omfang, så er de samme karakteristika dog atter gældende. Også urodeltagernes erhvervs sammensætning svarer stort set til andre urosager. En optælling af de anholdte under Jødefejden i dagene 4. til 13. september viser, at af de 235 anholdte var der¹²⁴:

Svende	25%
Læredrenge	20,1%
Matroser	6%
Soldater	5,9%
Mestre	2,9%
Akademikere	1,2%
Handlende	0,8%
Arbejds mænd	23%
Kvinder	1,2%

Uidentificerede (Heraf en del sikkert subsistensløse). 14,9%

Selvom der er betydelig forskel på disse tal og opgørelsen fra anholdelsessagerne, drejer det sig alligevel stadig om et tværsnit af underklassens arbejdende befolkning. Årsagen til at de subsistensløse udgør et betydeligt større antal her er, at de ved overskridelse af udgangsforbud blev arresteret.

Den franske revolutions ideer

Den franske revolutions ideer om frihed og lighed havde stor effekt i Europa. Thomas Paines skrifter om frihed og lighed spredtes således i store dele af England. Der er blevet peget på, at friheds- og lighedsideologien vandt indpas endog hos underklassen i bl.a. Skotland, England og Frankrig¹²⁵. Imidlertid er der også forskere, der hævder, at revolutionens tanker aldrig rigtig fik fodfæste hos den engelske underklasse. Ihvertfald, argumenteres der, forblev arbejderklassen loyal overfor kongen og de etablerede institutioner¹²⁶.

Ser vi på danske forhold, ved vi, at akademikerne, der skrev artikler og skrifter i 1790-erne, nærede sympati for den franske revolution op til ca. 1793. Der er dog ikke nødvendigvis nogen sammenhæng mellem disse intellektuelles synspunkter og så resten af middelklassen. Vi ved ikke meget om hvad købmanden, officeren, mølleren og andre middelklasseborgere har ment. Enkelte ud-sagn tyder dog på, at der ikke har hersket nogen sympati for den franske revolutions ideer efter 1793¹²⁷.

124. Anholdelseslisterne findes i Kommissionens arkiv LA.

125. G. Rudé: "The Crowd in the French Revolution" side 199. K. Logue: "Popular Disturbances in ..." side 133.

126. Malcolm I Thomis og Peter Holt: "Threats of Revolution in Britain 1789–1848" London 1980 side 7.

127. En officer som Harboe udtrykte sin harme over Tømmerstrejken og skrev, at man skulle slå hårdt ned på al uro, og at strejken sikkert var inspireret af ondsindede folk som P. A. Heiberg og kumpaner. Brev af 9. august 1794. Privateje. En embedsmand, Jacob Gude, mente ikke, at den franske revolutions tanker om frihed og lighed havde vakt genklang hos den tænkende mand og rolige borger; ja nærmere frygt. »En Kjøbenhavnsk Embedsmand, Jacob Gudes Optegnelser 1759–1810« i Memoirer og Breve. Red.: Clausen og Rist Kbh. 1918 side 120-121.

Den franske konges henrettelse i 1793 og den voldsomme Posthusfejde i samme år i København kan have skræmt middelklassen, og gjort dem bange for pøbelvældet¹²⁸.

Problemet bliver ikke mindre, når man ser på underklassen. Kilderne er ikke velegnede til at besvare spørgsmål om underklassens holdninger.

I Frankrig er man rig på indberetninger fra politispioner om befolkningens politiske synspunkter¹²⁹. Men i Danmark var spionagesystemet særdeles dårligt udviklet. Om manglen på informationskilder om befolkningens holdninger skyldtes manglende personale og ressourcer, en blind tro på befolkningens loyalitet eller en moralsk holdning til den slags metoder er uafklaret.

I 1793 udspandt den fremtalte Posthusfejde sig. Der var tale om et voldsomt sammenstød mellem studenter, soldater, folk fra underklassen og politiet.

Politimester Flindt blev angrebet for sin adfærd under uroen og der nedsattes en kommission til undersøgelse af hændelsesforløbet¹³⁰. Flindt forsøgte at undskylde sin noget brutale adfærd ved at fremhæve eksistensen af en revolutionær ånd i byen. Han nævnte som bevis på dette, at en betjent på et værtshus havde hørt en afskediget fændrik udtale fornærmelige ting om politiet og sige, at Flindts hoved skulle blive bragt på en stage gennem byen. Kommissionen konkluderede imidlertid, at betjenten intet havde haft at gøre på værtshuset og derfor burde udsagnet ikke kunne anvendes mod fændrikken. Når spionsystemet en sjælden gang blev taget i

anvendelse, var det af en så amatøragtig standard, at de franske spioner ville have rødet derover. Således indsendte en spion i 1790¹³¹, en rapport til politimesteren om, at han havde set to mænd snakke konspiratorisk sammen i Kongens Have. Han havde ikke kunne høre, hvad de talte om. Han luskede nu i to dage rundt i Kongens Have for at møde dem igen, hvilket også lykkedes, stadig uden at kunne høre noget af deres samtale. På trods af dette magre resultat skrev spionen en rapport til politimesteren, som sendte den videre til kongen.

Det første seriøse forsøg forekom sandsynligvis i 1815, da politiet foretog en grundig undersøgelse af befolkningens holdning i den kritiske politiske situation. Det var i tiden op til Napoleons endelige nederlag, og den engelske gesandt i København havde illumineret sit hus¹³². Da politimesteren erfarede, at der var rygter og uro blandt befolkningen, sendte han en del af sine betjente ud i byen i civilt for at orientere sig om stemningen. Der forekom et stort opløb foran den engelske gesandts hus på flere hundrede mennesker, og folk af de lavere sociale lag råbte »Napoleon Leve«. Der var også en del studenter blandt mængden, men de deltog tilsyneladende ikke i disse råb¹³³.

Først omkring 1819 vidner arkivalierne om, at indberetningerne øgedes i antal, og der kom et vist system i informationsstrømmen¹³⁴. Medvirkende til dette forhold har sikkert været uroen i Tyskland af såvel nationalistisk som antisemitisk art¹³⁵. Desuden havde Danmark nu en chef for politiet, nemlig Julius Fr.

128. Der er en række eksempler på intellektuelle som bl.a. Heinrich Steffens og Knud Lyhne Rahbeck, der tog afstand fra revolutionen efter 1793, bl.a. fordi de frygtede et pøbelvælde. E. Holm: »Danmark Norges Historie« Bd. 6,2 Side 121–145.

129. Bl.a. brugt af R. C. Cobb: "The Police and the People".

130. Danske Kancelli 1773–1799. Sjællandske Tegnelser sag 104 og 125. RA og KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til kongen 9. marts 1793. LA.

131. Kabinettssekretariatet. Kronprins Frederiks arkiv 1784–1808. Indkomne sager 1790–91. Brev af 3. august 1790. RA.

132. POLR. 5. protokol sag 310 1815. LA.

133. KBHP. Korrespondanceprotokoller. Brev til Danske Kancelli 13. og 27. juli 1815. LA.

134. Bent Blüdnikow og Bent Christensen: »Politiet og Jødefejden i København 1819« i *Politihistorisk Årsskrift* 1982.

135. Blandt Politidirektørens arkivalier findes således en liste over de mest fremtrædende medlemmer af den radikale studenterbevægelse Burschenschaft i Tyskland. Listen er muligvis kommet politiet i hænde ved arrestation af en tysk student.

Kaas, der fulgte med i den politiske udvikling blandt befolkningen og korresponderede såvel med kongen som med sin politidirektør om emnet¹³⁶.

Men generelt kan stemningsberetningerne ikke sige meget om befolkningens holdninger.

Anonyme og i andre tilfælde navngivne rapporter fra tilfældige borgere udgør en anden kildegruppe¹³⁷. Skrivelserne kunne være ganske underholdende, som da Jacob Hinderup i 1813 anmeldte en kone for at have sagt, at kongen var en skurk, der brugte landets penge på ludere, og at det var besynderligt, at man ikke gjorde oprør. Hun foreslog, at man gav kongen rottekrudt eller spenderede en portion salpeter, så han kunne springe i luften. Denne initiativrige kvinde kan have udtalt sig som angiveren refererede, men det er på ingen måde sikkert.

En række stemningsrapporter fra 1790 og årene omkring 1813–1814 beskriver stemningen hos folket som »misfornøjet« og »fortvivlet«¹³⁸. Selv om det er fristende at bruge disse stemningsrapporter til en vurdering af befolkningens holdninger, så må man dog undlade det p.g.a. kildematerialets usikre værdi. De er for få i antal og hvem siger, at skrivelserne har haft nogen viden om underklassens synspunkter.

Aviser og tidsskrifter indeholder kun sjældent vurderinger af underklassens synspunkter¹³⁹.

Fra en række magthavere og intellektuelle findes i brevkorrespondancer og erindringer en række vurderinger af den franske revolutions indflydelse og graden af oprørsk ånd i København¹⁴⁰. Disse vurderinger er dog få i antal, og deres udsagn til tider indbyrdes modsigende. Atter må man rejse tvivl om, hvorvidt magthaverne og de intellektuelle har anet, hvad der foregik i hovederne på underklassens medlemmer.

Da stemningsrapporter, erindringer, avisartikler og anonyme indberetninger næppe giver mulighed for en generel vurdering, står vi tilbage med retsmaterialet.

Politiet var ofte på jagt efter oprørstendenser og politiske motiver til uro. I en sag fra 1790¹⁴¹ stod en bryggersvend anklaget for at have uddelt regeringsfjendtlige skrifter. Bryggersvenden var 37 år og havde to børn. Det fremgår af retsforhandlingerne, at han kunne læse og endda skrive lidt. Han holdt Berlingske Tidende og Adresse Avisen. Svenden erkendte, at han fra læsningen af disse blade kendte til urolighederne i Frankrig, men han nægtede at have spredt regeringsfjendtligt materiale.

Ligeledes i 1790¹⁴² frygtede man for, at matroserne i byen var ved at lave oprør, men der syntes ikke at have været hold i rygterne.

Ser man på de sager, hvor folk var blevet anholdt for deltagelse i uro og opløb var resultatet af politiets udspørgen ligeledes ma-

136. KBHP. Perioden 1793–1863. Skrivelser fra Politichef Kaas til Politidirektør Hvidberg. LA.

137. Disse findes hovedsagelig i Kabinetssekretariatet RA.

138. Kabinetssekretariatet. Kronprins Frederiks arkiv 1784–1808. Indkomne unoterede sager 1790–91. RA.

139. I de større tidsskrifter, som f.eks. Minverva og Iris, berøres store sager som Posthusfejden og Tømmerstrejken, men ellers nævnes folkelige urosager næsten ikke. I det hele taget lader det til, at den debatterende middelklasse var meget lidt interesseret i underklassens forhold.

140. Johan S. Møsting (1759–1843) var i 1793 af den opfattelse, at uroen under Posthusfejden var en ubetydelighed, men mente dog, at man skulle holde øje med enhver tendens til revolutionær tænkemåde hos pøbelen. Johan S. von Møstings breve til Johan Bülow. Gengivet efter J. Hvidtfeldt: Social og politisk uro i Sønderjylland ...« A. P. Bernstorff (1735–1797) mente, at trykkefriheden afværgede folkelig uro, og at der ikke var fare i København, hvor han beskrev atmosfæren som ganske rolig. E. Holm: »Danmark Norges Historie« bd. 6,2 side 208. Den tidligere statsminister Rosenkrantz (1757–1824) var imidlertid af den opfattelse i den nervøse tid omkring 1793, at alle studenter var sansculotter og altså revolutionære. E. Holm: »Danmark Norges Historie« bd. 6,2 side 145. Den lærde professor Werlauff (1781–1871) mente at kunne huske, da han i sin alderdom nedskrev sine erindringer, at der blandt den lavere stand var mange, som gjorde sig til af at være jacobinere, skønt de ikke vidste, skrev Werlauff, hvad ordet betød. Han mente også at kunne huske, at den franske Marseillaise ofte var blevet sunget i dansk oversættelse. E. C. Werlauff: »Af min Ungdoms Tid« Kbh. 1954 Side 11.

141. POLKAMR. 1. protokol sag 52 1790. LA.

142. POLKAMR. 1. protokol sag 472 1790. LA.

gert. De tiltalte blev ofte spurgt om politiske holdninger, men svarede konsekvent, at dem havde de ingen af.

Nu behøver disse svar ikke at være udtryk for, at de rent faktisk ingen politisk holdning havde. Det kan have været frygten for skærpet straf, der afholdt dem fra holdningstilkendegivelser.

Der er kun ganske enkelte politisager, hvor mennesker anklages for oprørske udtalelser. I 1792 anklagedes en 29-årig svend for at have sagt, at politimester Flindt skulle have tæsk, og at det snart skulle gå Flindt som det var gået den franske konge¹⁴³. I en anden sag anklagedes en mester¹⁴⁴ for at have sagt, at Flindt åbenbart kun kunne klare sig, når han havde militæret til at beskytte sig.

Men de få sager giver ikke mulighed for at danne sig et generelt billede.

Såvel i Frankrig som i England benyttede mængden ofte slagord for at gøre krav gældende. Der kunne være tale om politiske udsagn eller råb om lavere brødspriser¹⁴⁵. Disse råb blev omhyggeligt noteret ned af betjente såvel i England som i Danmark. Man kan forestille sig, at fællesråbene, hvor ofte 100–300 mennesker råbte i kor, kunne give et indblik i befolkningens motiver og synspunkter.

Desværre kan man kun notere en type råb i København.

Det er ordet: »hurra«.

Det anvendtes til gengæld også hyppigt. I nær sagt alle urosager i perioden 1789–1820 råber urodeltagerne: »hurra«. Det gør de,

medens de kaster sten på politiet, overfalder militær og befrier anholdte. Jødefejden i 1819 havde taget sin begyndelse i Tyskland, hvor uroen er kendt som »Hep-hep-uroen«, angiveligt fordi antisemitterne benyttede sig af det gamle antijødiske råb: »hep-hep«. Men da uroen havde forplantet sig til Danmark erstattedes råbet hurtigt med det gammelkendte: »hurra« og hep-hep-råbene kom uhjælpeligt i mindretal.

En anden ofte forekommende lyd var piben i fingrene, hvilket ikke gør det politiske budskab mere artikuleret.

Kun i et tilfælde anklages en tømmermand fra Holmen for at have råbt »frihed og lighed« under en uro i 1794¹⁴⁶. Tømmermanden nægtede dog at have råbt.

I enkelte sager blev ordet »frihed« råbt af sammenløbne, men da var brugen af ordet møntet på anholdte, som man ønskede fri, og var ikke et politisk krav¹⁴⁷.

Nu har ordet hurra ikke direkte noget meningsbærende indhold. Men netop dette forhold er i sig selv af en vis værdi. Ord som frihed og lighed er ikke vanskelige at råbe. Ja de egner sig ligefrem ganske godt til flokkor. Når disse eller andre politiske slagord ikke blev benyttet, som de f.eks. blev det i Paris og London¹⁴⁸, er det en indikation af, at den franske revolutions ideer næppe har haft rod blandt de aktionerende.

Under Jødefejden i 1819 ser man plakater og løbesedler med krav om frihed, lighed og enevældens afskaffelse¹⁴⁹. Men den sikre skrift

143. POLKAMR. 3. protokol sag 811 1792. LA.

144. POLR. 2. protokol sag 459 1794 LA.

145. G. Rudè: "The Crowd in History" side 221 G. Rudè: "The Crowd in the French Revolution" side 37.

146. Den kombinerede Ret sag 7 1794. Søetaten RA.

147. Under Brabrandt-uroen råbtes »frihed«, men råbet gjaldt personen Brabrandt. I POLR. sag 984 3. protokol 1792. LA. fremgår det af vægterrapporten, at mængden råbte »frihed«, men også her var råbet møntet på den anholdte person, og var næppe udtryk for en ideologisk holdning.

148. G. Rudè: "Paris and London in the Eighteenth Century. Studies in Popular Protest" London 1974 side 137–39 og 296.

149. Plakaterne blev nedtaget af vægtre og politi og er derfor bevaret. Der er tale om 31 bevarede plakater og løbesedler. Disse fordeler sig emnemæssigt således:

Antisemitiske, uden andet indhold	15
Vendt mod kongen eller regeringen	5
Vendt mod såvel jøderne som konge og regering	7
Andet	4

Som det ses spillede den politiske opposition en vis rolle for plakatskriverne.

og det til tider avancerede sprogbrug tyder på, at det var intellektuelle, der stod bag¹⁵⁰.

Man må antage, at den franske revolutions tanker om lighed og frihed næppe har haft indflydelse på den almindelige mand eller kvinde fra underklassen, og at revolutionen tillige ikke har nydt nogen popularitet blandt middelklassens borgere. Dette udelukker dog ikke, at der kan have eksisteret en mindre blind autoritetstro end ellers under indtryk af revolutionen i Frankrig.

Tilbageskuende- og fremadskuende aktioner

Herskede der en oprørsk ånd i København? Hvorledes skal en sådan oprørsk ånd defineres?

Der må være tale om et stærkt ønske om at ændre det bestående samfund radikalt, om fornødent med voldelige midler. I sin mest radikale form kunne en sådan oprørsk ånd tage form som en bestræbelse på at fjerne enevælden og erstatte det med en republik eller et konstitutionelt monarki. Da vi må erkende, at kilderne ikke tillader slutninger om politiske holdninger blandt byens ikke-skrivende middelklasse og underklasse må man søge andre veje for at påpege eksistensen af en eventuelt oprørsk ånd.

I international forskning¹⁵¹ opereres med begreberne: fremadskuende og tilbageskuende aktioner. Hermed menes, at den folkelige uro kan opdeles i tilbageskuende aktioner, der er karakteristiske ved at være defensive. Med disse aktioner ønskede urodeltagerne at forsvare traditionelle rettigheder eller moralnormer¹⁵². Fremadskuende aktioner

var derimod aktioner, hvor nye krav stilledes. Det kunne være lønkrav eller måske krav om politiske eller sociale forbedringer. I England betegnes perioden fra 1700-tallets slutning til ca. 1815 ofte med betegnelsen præindustriel. Dermed menes, at det engelske samfund endnu ikke var begyndt på den industrielle udvikling og bl.a. karakteriseredes ved underklassens kamp for traditionelle rettigheder, altså tilbageskuende aktioner. Først efter 1815, da den industrielle periode for alvor begyndte, blev kampen fremadskuende, offensiv og nye krav stilledes.

En række karakteristika hører med til disse begreber. De tilbageskuende aktioner er således spontane og uorganiserede, medens de fremadskuende er organiserede med rod i den nye industrielle arbejderklasse.

Langt hovedparten af den folkelige uro i København havde karakter af at være tilbageskuende. Kun ganske få aktioner var motiveret af ønsket om samfundsændringer eller lignende offensive krav. Man kan pege på enkelte faglige konflikter, der indeholdt lønkrav, og ganske få andre konflikter, der kan tolkes som udtryk for fremadskuende krav. Det vil sige, at langt hovedparten af den folkelige uro i København ikke satte spørgsmålstegn ved den eksisterende samfundsorden, men at aktionerne var et forsvar for traditionelle rettigheder og moralnormer. Derimod kan man også konkludere, at der ikke var tale om nogen oprørsk ånd i København.

Der er mulighed for, at forsvaret for traditionelle rettigheder og moralnormer kunne medføre en vis uafhængighed overfor centralmagten, der kunne udgøre en fare for centralmagtens autoritet. Hvis f.eks. myndighederne var ude af stand til at fængsle folk p.g.a. folke-

150. I Jens Engbergs bog: »Dansk Guldalder« side 166–68 gives der udtryk for, at plakaterne og løbesedlerne var forfattet og skrevet af folk fra underklassen. Dette er højst tvivlsomt. Den sikre skrift og det udtryksfyldte sprog taler for, at skribenterne har været uddannede. Det er derfor rimeligt at antage, at det var middelklassefolk, der stod bag.

151. G. Rudé: "Ideology and Popular Protest" side 33.

152. E. P. Thompson har med henblik på folkelig uro i England skrevet, at: "It is possible to detect in almost every eighteenth-century crowd action some legitimizing notion. By the notion and legitimation I mean that the men and women in the crowd were informed by the belief that they were defending traditional rights or customs, and, in general that they were supported by the wider consensus of the community." "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century". Past and Present 1971.

lig modvilje, så ville denne modvilje i sig selv være en begrænsning og udfordring til myndighedernes autoritet.

Men der kan kun peges på ganske enkelte situationer, hvor der blev rokket ved myndighedernes autoritet på afgørende måde. Ganske vist kunne betjente eller militære kommandoer blive løbet over ende af menneskemængder, men generelt var det ikke et problem for myndighederne at gennemtrumfe sin vilje og bevare roen i samfundet.

En af de voldsomste udfordringer til myndighederne var Posthusfejden i 1793. Det var en periode, hvor man frygtede for, at den franske revolution snart kunne indfinde sig i København. Politimester Flindt var ihvertfald af den opfattelse, at man kunne risikere revolutionære optrin i byen, men kommissionsrapporten om fejden giver intet grundlag for at mene, at der lå revolutionære intentioner bag uroen. Uroen var begyndt på Købmagergade som et slagsmål mellem studenter og soldater. Også folk fra underklassen blandede sig, og de tog parti for studenterne. Slagsmålet udartede, da politimester Flindt og en del betjente mødte op i gaden og for at sprede mængden slog løs på bl.a. studenter. Gemytterne blev yderligere ophidset, da politiet arresterede en student, og mængden krævede ham fri. Under dette slagsmål blev politiet trængt af mængden, Rådhuset udsattes for stenkast og ikke mindst politimester Flindts hjem blev mål for sten. Studenterne og de civiles aggression mod soldaterne vendte sig således mod politiet.

En samtidig kilde hævdede, at de civiles deltagelse i uroen på studenternes side skulle ses i forbindelse med rekrutteringsfrygten¹⁵³. Det er muligt, at denne årsag kan have spillet ind. En sag fra 1794¹⁵⁴ viser rekrutternes modvilje mod rekrutteringen, som ansås for uretfærdig. Der blev tumult ved sessionen i Bragenæs distrikt, hvor rekrutterne gav udtryk for, at de rige gik fri, mens de fattige blev taget.

E. Holm har det synspunkt¹⁵⁵, at befolkningens deltagelse i uroen bl.a. skyldtes hadet til de udenlandske, hovedsagelig tyske, tropper i landet. Folk tog derfor studenternes parti for at give udtryk for deres had til disse udlændinge. Heller ikke denne påstand kan afvises, idet flere sager netop i 1790'erne viser et spændt forhold mellem tyske officerer og danske civile¹⁵⁶.

Disse forhold forklarer dog ikke tumultens omsiggribende udvikling. Årsagen til dette må, også ifølge kommissionsdomstolens rapport, findes i politiets handlemåde. Dels ved deres ret brutale fremfærd, hvor der bl.a. blev slået med stokke på tilfældige, og dels ved deres anholdelse af en student, som mængden anså for uskyldig. Det var altså krænkelse af retsbevidstheden, der fik urodeltagerne til at reagere voldsomt. Uroen må beskrives som tilbageskuende i sin karakter. Der er ingen af de senere afhørte vidner, der kunne fremlægge politiske motiver til grund for deres eller andres handlinger. Alle gav udtryk for, at politiets handlemåde havde været årsagen til uroens udvikling.

Når Posthusfejden i 1793 kunne udvikle sig voldsommere end normalt må årsagen også være, at respekten for politiet i disse år var mindre end normalt. Det synes at bekræftes af flere af de voldsomste folkelige uroligheder netop falder i disse år i 1790'erne. Atter må der peges på, at den franske udvikling kan have påvirket den københavnske befolkning til en mindsket respekt for myndighederne. Og specielt til politimester Flindt, der ikke var vellidt.

Men selvom Flindt og hans politi tildels mistede kontrollen over situationen, var uroen ikke en virkelig trussel for myndighederne. Roen genoprettedes forholdsvis hurtigt, og der var ikke oprørske motiver bag aktionerne.

Kun under jødeurolighederne i 1819–20 kan man tale om, at situationen var ved at glide myndighederne af hænde. Politiet mi-

153. Hedegaard: »Frederik den Sjette og De røde Fjer« bd. 1 side 69.

154. Den kombinerede Ret sag 50 1794. Sætaten RA.

155. E. Holm: »Danmarks Norges Historie« bd. 6,2 side 206.

156. Bl.a. POLKAMR. 1. protokol sag 101 1792. LA.

stede kontrollen over uroen, militæret blev indsat med vidtgående beføjelser, store grupper af urodeltagere angreb såvel politi som militær, militære forstærkninger rykkedes mod hovedstaden, en standret oprettedes, udgangsforbud indførtes¹⁵⁷.

Byen var i undtagelsestilstand.

På trods af energiske forsøg på at dæmpe uroen fortsatte den i september, oktober og december 1819, blussede atter op i januar 1820 og atter i september og oktober 1820¹⁵⁸.

Der kan være perioder der, uden dog afgørende at svække myndighedernes autoritet, så dog var præget af en voldsommere kamp for traditionelle rettigheder end normalt.

Årene 1793, 1794 og 1819 træder frem som uroår, hvor der var specielt voldsomme aktioner. Aktioner som det kun med besvær lykkedes myndighederne at bringe under kontrol. I 1793 foregik således Brabrandt-uroen, hvor flere hundrede mennesker lavede tumulter og bl.a. angreb den offentlige anklagers hus. Samme år løb Posthusfejden af stablen, hvor politiet mødte udbredte aggressioner fra den forsamlede folkemængde i Købmagergade. I 1794 forekom den store aktion blandt tømmere på Holmen, og lidt senere på året kom Tømmerstrejken, hvor der i tilknytning til strejken var omfattende tumulter, bl.a. vendt mod politi og militær. Dette er løjtnant Harboes skildring af tumulter under Tømmerstrejken: »Politimesteren, uden at betænke Følgerne, dømmer dem (svedenes talsmænd) derpaa at lide straf, lader dem arrestere og føre i Forbedringshuset paa vis Tid. Da dette rygtes iblandt de andre, rottede disse sig sammen paa deres Kro 7 a 800 i Tallet, formenede herved at tvinge Øvrighed til at lade deres Cammerater slippe løs, da de alle som een Mand deklarete at ingen af dem vilde arbeide forinden dette skete. Dette gav Anledning til et Pokkers Spetacel. Politimesteren kom atter igen og vilde imponere dem (nu maa De vide han er forskrækkelig ilde liid i Publicum) alt hvad han derfor sagde for-

bitre dem og andre til stede værende som ved sliig Opløb altid infinder sig, endnu mere, allerhelst da der ikke manglede Onde Aander og Fredsforstyrreere, der ved alle Leiligheder søge at gyde Olie paa Ilden. Kort sagt Opløbet tog saadan til at Politimesteren under et skrækkeligt Skrig og Støj af den forsamlede Pøbel maatte retirere sig. Saaledes forfulgte de ham fra Adelgaden igiennem Østergaden, Vimmelskafte og lige til hans hjem, som er i Raadhusstrædet, nogle Tusinde Mennsker. Hvad var herved at gjøre, hans Myndighed havde han Tabt, man maatte da altsaa tage sin tilflugt til det militære, for igien at bringe Rolighed til Veje. Garden blev derfor samlet, og da disse kom adspredtes da snart den sammenløbne Pøbel, men derved var Roligheden ikke igien stillet, det sværmede bestandig paa Gaden af Folk som gik baade op en Gade ned ...¹⁵⁹.

Også andre steder i byen kom det i disse dage til tumulter og bl.a. blev en militær kommando angrebet. 1790'erne synes at fremstå som en aktiv periode for den folkelige uro. Ikke mindst synes aktionerne i årene 1793 og 1794 at vidne om en styrke, der må forklares med en manglende respekt for myndighederne.

Årsagerne til den specielt voldsomme uro i midten af 1790'erne og i 1819 havde vidt forskellige årsager. Uroen i 1819 synes forårsaget af antisemitisme og økonomisk krise. Men der var ikke økonomiske forhold i 1790'erne, der kan forklare den særlige aktivitet i disse år. Det ligger derfor nær at antage, at selvom den franske revolutions ideer ikke fik rodfæste blandt byens underklasse, så medførte den franske revolution dog en nedsat autoritetstro.

Men uroen i 1790'erne kan ikke beskrives som fremadskuende. Der blev ikke fremsat krav om ændringer af samfundet. Det var generelt en kamp for traditionelle rettigheder, der medførte den folkelige uros opståen. Imidlertid må Jødefejden ses som et specielt

157. Jacob Davidsen: »Jødefejden i Danmark« Dags-Telegrafens Feuilleton. Kbh. 1869.

158. Bent Blüdnikow og Bent Christensen: »Politiet og Jødefejden i København 1819« i *Politihistorisk Årsskrift* 1982.

159. Harboes brevveksling. Privateje.

Brabrandt ses her portrætteret i 1793. Det år han trådte frem i opposition til myndighederne. Som en slags taleboble har kunstneren tilføjet ordet »Borgere«. Det var borgerne, som Brabrandt repræsenterede i sit opgør. Det kgl. Bibliotek.

fænomen i perioden. Dels fordi uroen havde økonomiske årsager, og dels fordi dele af uroen synes at have været organiseret.

Det er næsten umuligt at afgøre, hvorvidt aktionerne i København var udtryk for en ud-

bredt holdning i befolkningen. Vi har set, at der var tale om et repræsentativt fænomen hos den arbejdende del af underklassen. Men over den 31-årige periode er de fundne sager jo ikke udtryk for nogen massiv protestadfærd. På den anden side viser en sammenligning med antallet af folkelige urosager i London, at antallet af sager i København ikke var så lille endda:

	Samlede antal urosager i London	København
1790	5	6
1791	3	6
1792	9	7
1793	1	8
1794	12	9
1795	13	5
1796	9	4
1797	7	10
1798	5	6
1799	4	2
1800	12	4
1801	9	6
1802	5	10
1803	5	7
1804	9	4
1805	3	7
1806	3	4
1807	5	6
1808	6	1
1809	4	1
1810	15	1
1811	2	2
1812	5	1
1813	3	3
1814	4	4
1815	12	5
1816	5	3
1817	4	0
1818	12	0
1819	12	26
1820	10	1

160. Tallene fra London stammer fra J. Stevenson: "Popular Disturbances in England ..." side 306. De er ikke umiddelbart sammenlignelige med de københavnske tal. Stevensons udvælgelseskriterium er sager, der har forvoldt skade på personer eller ejendom, og at mere end 3 personer skal have været involveret. På den ene side kan kravet om skade på personer eller ejendom resultere i, at færre sager er relevante, men på den anden side er den lave grænse på 3 involverede personer med til at trække i den anden retning.

Stevensons kildegrundlag er datidens aviser, og det må derfor anses for sandsynligt, at han ikke har kunnet opfange samtlige relevante sager, idet aviserne næppe har medtaget mindre betydningsfulde sager. Alt i alt er det rimeligt at antage, at Stevensons tal er sat for lavt.

På trods af definitionsforskelle og de forbehold der derfor må tages overfor en sammenligning, så giver tallene dog alligevel en indikation af, at København, det lave befolkningstal taget i betragtning, ingenlunde var en stille og fredelig by. Men tallene siger intet om aktionernes omfang og karakter, og generelt var urolighederne mere omfattende med betydelig grovere vold i London.

København var en lille by. Meget mindre end London. Den folkelige uro antog kun få gange dimensioner, der alvorligt truede magthavernes autoritet. København var vel nærmere præget af ro end uro. Men underklassen manifesterede dog til stadighed deres opfattelse af moral og ret og var parate til at aktionere mod myndighederne for at kæmpe for deres opfattelse af traditionelle rettigheder og moralnormer.

Det var i modsætning til London, hvor kampen for traditionelle rettigheder og moralnormer kun udgjorde en mindre del af urosagerne. Følgende sammenligning må tages med et vist forbehold, idet urotyperne i det engelske materiale ikke helt svarer til de københavnske urotyper. Ikke desto mindre kan tallene til en vis grad anvendes og give et indtryk af forskellene på London og København¹⁶¹.

I London udgjorde politisk motiverede sager 26,9% af alle urosager, hvor de nærmest var ikke-eksisterende i København. Man kan kun pege på indtogsuroen i 1790 under Frederiks ankomst til hovedstaden og så Jødefejdens antijødiske excesser, hvis man skal kunne identificere årsagen som politisk.

Aktioner, der kan defineres som kamp for traditionelle rettigheder og moralnormer, udgjorde i London ca. 25%, hvor de i København udgjorde ca. 75%.

Det vil sige, at København klart adskiller sig fra London, idet befolkningen i London synes langt mere politisk motiveret end tilfældet var i København.

Underklassen, borgerne og de intellektuelle

Når 1793 og 1819 kan udpeges som år, hvor den folkelige uro antog en særlig voldsom karakter og blev en trussel for myndighederne, skyldes det ikke alene urolighedernes omfang, men særlig, at der i disse år syntes at have været spæde tendenser til en fællesfront mellem

de lavere sociale lag og grupper blandt middelklassen.

I såvel Paris som London bestod urodeltagerne hovedsagelig, som i København, af et tværsnit af de lavere sociale lag. Når den folkelige uro kom til at spille en så væsentlig rolle i Paris i 1790'erne og i London fra 1760'erne og op til ca. 1800, skyldtes det i høj grad et samarbejde mellem middelklassen og underklassen. Den franske revolution blev således anført af middelklassen¹⁶², men middelklassen brugte gang på gang underklassen til at lave uro og til at sætte myndighedernes autoritet på prøve. I London brugte genstridige politikere og intellektuelle den folkelige uro til at udfordre regeringen og skabe deres egen magtbasis¹⁶³. Adskillige historikere har set dette samarbejde mellem middelklassen og underklassen som den væsentligste årsag til, at den folkelige uro kunne få så omfattende karakter som tilfældet blev i Frankrig og England og udgøre en reel trussel for magthaverne.

Retter vi blikket mod København, hører det til undtagelsen, at der etableredes et samarbejde mellem middelklasse og underklasse. Kun i ganske få tilfælde fremstod middelklassen som en politiske gruppe, der aktivt forsøgte at påvirke magthaverne. Det er nok nødvendigt at skelne mellem de intellektuelle, hvoraf en hel del i 1790'erne var i opposition til magthaverne, og så den brede gruppe af handlende, liberale erhverv og akademikere. Det er kun sjældent, at denne brede gruppe middelklassefolk manifesterede sig i samfundet som en selvstændig magtfaktor med særinteresser.

I Paris var middelklassens ønske om øget indflydelse og afskaffelse af 1. og 2. stænders privilegier en af hoveddrivkræfterne bag revolutionen, og i London var middelklassens ønske om øget politisk indflydelse og parlamentariske reformer en vigtig del af den folkelige uros styrke.

Men der kan ikke noteres en lignende kamp fra middelklassens side for politisk ind-

161. J. Stevenson: "Popular Disturbances in England ..." side 307.

162. G. Rudè: "The Crowd in History" side 93.

163. Se bl.a. G. Rudè: "Paris and London in the Eighteenth Century" side 292–300.

flydelse og prestige i København. Enkelte sager fra politiets arkiver viser dog en vis hævdelse af borgerrettigheder. Således er der borgere, der modsætter sig anholdelse alene med den baggrund, at de er borgere, og at det derfor er under deres værdighed at blive anholdt og ført i arrest¹⁶⁴.

Muligvis har middelklassens veletablerede borgere næret en vis frygt for underklassens udskejelser. Da der havde været uro i byen i 1790 i forbindelse med kongens indtog efter sit bryllup, var det byens 32 mænd, altså middelklassens repræsentanter i bystyret, der rejste sagen overfor kongen. De hævdede i deres brev, at »pøbelen« uro var en tilsidesættelse af ærbødigheden overfor kronprinsen og at angreb på borgernes huse havde efterladt et dybt indtryk hos den veltænkende del af stadens indbyggere.

På baggrund af de urolige forhold rundt omkring i Europa rådede de 32 mænd kronprinsen til at genudstede forordningerne vendt mod opløb og tumulter, dels for at hindre, at pøblen fremtidig viste kongen ringeagt og dels for at sikre borgernes sikkerhed. Borgere opfattede altså underklassen som en fare og ikke en allieret. De 32 mænd ville også forbyde tallotteriet, fordi de mente, at det fremmede uro¹⁶⁵.

Kun i et enkelt tilfælde antog en borgers kamp for sine rettigheder alvorlige dimensioner, og kun i det tilfælde blev der tale om et vist samarbejde mellem under- og middelklasse. Det var Brabrandt-uroen i 1793.

Hændelsesforløbet under Brabrandt-uroen var følgende:

Den 11. marts 1793 lod Hof- og Stadsrettens prokurator Bradt the- og porcelæns-handler Brabrandt arrestere. I flere år havde Brabrandt ført adskillige retssager om økonomiske mellemværender med andre københavnske handlende. Hans væsentligste opponert var den jødiske handelsmand Valentin. Under denne retssag var Brabrandt blevet

beskyldt for at have købt falske vidner. For at forsvare sig og fortælle offentligheden om sin egen uskyld og prokurator Bradts uretfærdige behandling af ham, udgav han skriftet: »Den mishandlede Danske Borgers Appellation til det danske Folk«. Hermed var Brabrandt kommet ud i et farligt ærinde, for med hans angreb på Bradt og rettens behandling af ham, var det ikke langt igen før han vækkede kongens vrede. Ganske vist var der endnu pressefrihed, men Brabrandts meget stærke angreb var injurierende og dertil farlig for staten, fordi der blev sået tvivl om de danske domstoles retfærdighed overfor en københavnsk handlende, hvilket kunne lede til et misforhold mellem retssystemet og en række middelklasseborgere.

Som følge af beskyldningerne i dette skrift krævede retten hans anholdelse. Det foregik voldsomt og mandede ud i slåskamp mellem Brabrandt og betjenten. Brabrandt nægtede at følge med til arresten, hævdede at han som borger ikke kunne føres afsted af militæret til arresten og forudsagde, at »pøbelen«, der havde samlet sig uden for hans hus, ville befri ham. Helt uden baggrund var disse forudsigelser ikke. Der var virkelig flere hundrede mennesker uden for Brabrandts hus i Christen Bernikows Stræde, og der var ikke tvivl om, at de nærede sympati for Brabrandts sag. Blandt denne menneskemængde var der såvel folk fra de lavere sociale lag som velklædte og »fine personer«, som arkivalierne omtaler. En række handelsfolk, mestre og embedsmænd, fungerede som Brabrandts allierede. Det kan måske undre, for der er ingen tvivl om, at Brabrandt var en særdeles firkantet person, og han havde vitterlig købt falske vidner¹⁶⁶. Når han alligevel kunne samle en hel del middelklasseborgere som støtter skyldtes det dels, at flere af disse var personlige venner eller i familie med Brabrandt, dels spillede det ind, at Brabrandts hovedopponent var en jødisk handelsmand, som på grund af sin religion

164. POLR. I. protokol sag 283 1803. LA og POLR. I. protokol sag 374 1807. LA.

165. Danske Kancelli 1773–1799. Brevsager nr. 3358 1790. RA. og Danske Kancelli 1773–1799. Forestillinger 8. oktober 4. kvartal 1790. RA.

166. Det var indholdet af højesteretsdommen. Dommen lød iøvrigt på, at han skulle have sin ære og gods forbrudt. Højesterets slutningsbog 1798. RA.

næppe var vellidt, specielt ikke blandt kristne handlende, som følte sig truet af jødisk konkurrence. Men endelig kan man ikke se bort fra, at sympatien fra Brabrandt var udtryk for en fællesskabsfølelse blandt middelklasseborgere. En følelse af, at en uskyldig handelsmand var ved at blive knust af retssystemet og nu skulle arresteres, og at andre middelklasseborgere næste gang kunne blive ofre for retssystemets kværnen.

Blandt opløbsdeltagerne fandtes folk som kancelliråd Hans Holm¹⁶⁷, prokurator Thrige, porcelænshandler Ahrentzen, guldsmed Akstrøm, fabrikant Møller, glarmester Haushildt, skræddermester Wulff, men også mange andre befandt sig i menneskemængden foran huset. I sidste ende undgik Brabrandt anholdelsen, fordi den rige bygmester A. Kirkerup kautionerede for ham¹⁶⁸.

Brabrandt var slået ind på en konfrontationskurs med regeringen. Ikke alene havde han udsendt sit stærkt kritiske skrift om retssystemet, men overfor venner havde han givet udtryk for, at han kæmpede for såvel sin egen ret som for folkets frihed, og han tilføjede somme tider, at den franske revolution måske kunne bruges her i landet.

Brabrandt frygtede de fortsatte anklager mod ham for at have købt falske vidner, og han forsøgte nu at opbygge sin egen magtbasis, for at hindre myndighederne i at retsforfølge ham. Til dette formål måtte han alliere sig dels med andre middelklasseborgere og dels med »pøbelen«. Hans kamp kan sammenlignes med den engelske politiker Wilkes succesrige kamp i 1760'ernes og 1770'ernes London. Wilkes retsforfulgtes af myndighederne for sine politiske skrifter og undgik kun denne tiltale ved at skabe sig sin egen magtbasis. Han opildnede Londons »pøbel« til uro, således at myndighederne ikke vovede at

røre ham og i sidste ende lykkedes det for ham at blive valgt til Parlamentet, således at han fik immunitet. Mere nærliggende kan man også sammenligne Brabrandts kamp med Glistrups, der forsøgte at danne sin egen magtbasis bl.a. for at undgå myndighedernes retsforfølgelse.

I sit forsøg på at få folkelig støtte handlede Brabrandt hurtigt efter han havde undgået anholdelsen. Han lod sit skrift om den mishandlede danske borger uddele gratis i byen, og en aften illuminerede han sit hus ved at sætte lys i vinduerne. Det lykkedes ham at samle en særdeles stor menneskemængde foran sit hus, og nu optrådte Brabrandt som folkefører. Fra et af vinduerne i huset talte han til mængden. Han sagde bl.a., at retten havde gjort ham uret, og at det ikke var retten, men hans medborgere der skulle dømme ham. Ham kæmpede ikke alene for sig selv, men for sine medborgeres frihed.

På trods af opløbets størrelse blev konfrontation med politiet dog undgået.

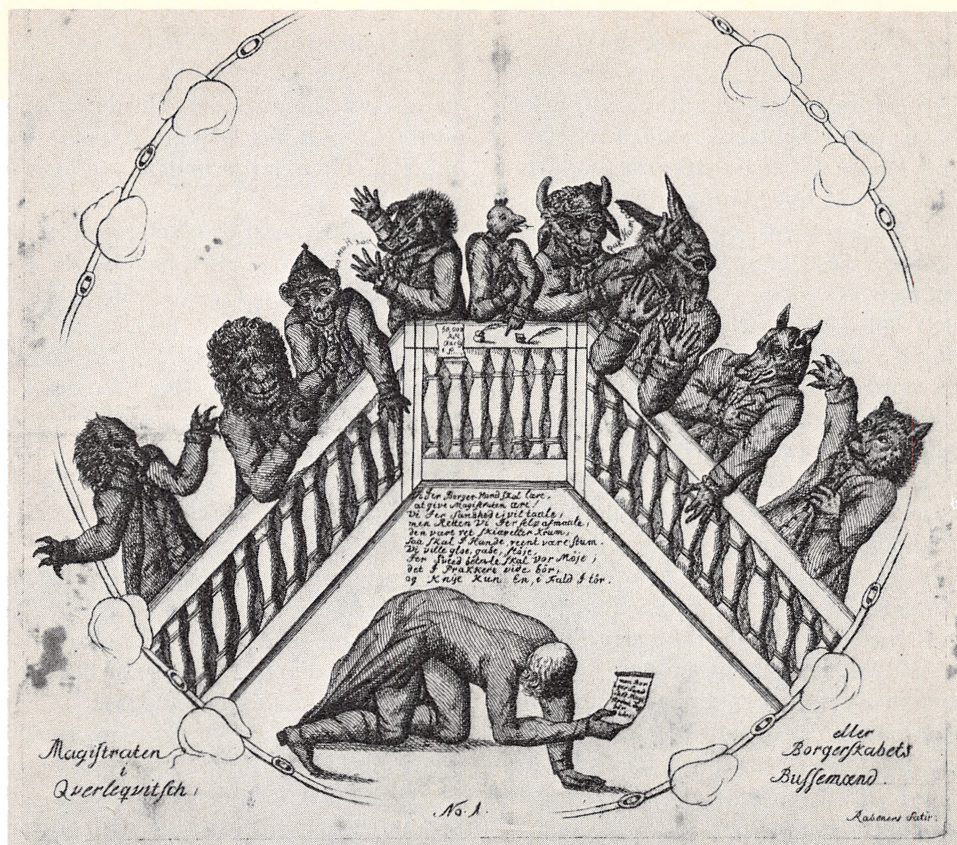
Der var nu ro i et par uger, men i begyndelsen af april blev Brabrandt arresteret. Arrestationen foregik som et vildt håndgemæng. Brabrandt satte sig til modværge og en afdeling på 6 mand måtte tilkaldes fra hovedvagten for at slæbe ham i Citadellet. Undervejs skreg han: »Medborgere De vil slæbe mig i Arrest efter en Cancelliskrivelse, fordi jeg haver talt Sandhed«.

Næsten øjeblikkelig blev der organiseret en procession til slottet. Brabrandts børn og hans tjenestepige gik i spidsen efterfulgt af en stor menneskemængde. De bad om at få kronprinsen i tale for at bede om Brabrandts frihed. Ved slottet blev de nægtet adgang af vagten og gik tilbage til Brabrandts hjem, hvor en overordentlig stor menneskemængde befandt sig. Man blev her enige om at gå til

167. Hans Holm blev senere dømt ved Højesteret. Dommen lød på udvisning af landet og desuden skulle han have sin ære og boeslod forbrudt. Højesteret. Slutningsbog 1799. RA. Holm var noget af en kværlulant, og hans klager over myndighedernes behandling af ham, den årelange retssag og de mange skrivelser myndighederne imellem udgør vel nok, med undtagelse af Glistrup-sagen, en af dansk retshistories længste og mest omfangsrige sager. Se Dansk Biografisk Lexicon Kbh. 1893.

168. Bygmester Kirkerup var en meget velhavende mand. At Brabrandt kunne få Kirkerup til at kautionere er et stærkt indicium for, at Brabrandt havde støtte hos dele af middelklassen. Om Andreas Kirkerup se Dansk Biografisk Lexicon Kbh. 1895.

Borgernes magtesløse situation overfor Københavns bystyre blev illustreret i et satirisk stik fra 1799. På knæ ses borgeren med en seddel hvorpå der står: »Men Borger-Sandhed Magistraten dog bør høre«. På hans ryg er der skrevet: »Vi Jer Borger-Hund skal lære – at give Magistraten Ære – Vi Jer Sandhed ei vil taale – men Retten Vi Jer selv afmaale – den være Ret Skiæv eller Krum – saa skal I hunde reent være Stum – Vi ville gloe, gabe, støje – Jer Sved betale skal vor Møje – det I prakkere vide bør – og Knye kun En, i fald I tør«. Stikket hedder »Magistraten i Qverlequitsch« eller »Borgerskabets Busssemænd«. Som magistraten ses de ledende folk forsynet med dyrehoveder. I midten ses Københavns overpræsident C. Urne. På hver side af ham sidder byens 2 borgmestre og siger »Pak ham an«. De to er konferentsråd M. Hjørghshøj og politimester Flindt. Derefter følger 4 viceborgmestre og 2 rådmænd. Stikket kunne være inspireret af Brabrandt-sagen som netop i de år fandt sin afslutning ved højesteret. Det kgl. Bibliotek.

prokurator Bradts hus. Middelklasseborgerne tilskyndede drenge og svende at gå i spidsen for selv at gemme sig i mængden.

Ved Bradts hus samledes mængden nu og krævede at få Bradt i tale. Da det ikke lykkedes, nøjedes man med at kaste sten mod huset. Så blev der råbt: »Til Valentin« og under råbet »Brabrandt ud« angreb man Valentins hus i Købmagergade. Her blev mængden

mødt af politiet, som forsøgte af sprede urodeltagerne. Nu råbtes der: »Til Slottet«, og på slotspladsen råbtes hurra og man forlangte at få kronprinsen i tale. Da mængden blev jaget væk, søgte den tilbage til Valentins hus, hvor det kom til sammenstød med militære kommandoer.

Det fremgår af retsmaterialet¹⁶⁹, at flere middelklasseborgere spillede aktive roller un-

169. Sagens behandling foregik i Politikammerretten og Hof- og Stadsretten, og materialet er særdeles omfangsrigt. Men de væsentligste indlæg i sagen er samlet i sag 272 i Danske Kancelli 1773–1799. Sjællandske Tegnelse 1793. RA.

der urolighederne. Dels ved at opmuntre drenge og svende til at råbe og kaste med sten og dels ved at anføre enkelte af opløbene. Derved adskiller Brabrandt-uroen sig klart fra andre uroligheder i København.

Af de 13 dømte ved Politiretten var 11 læredrenge eller svende, en var fabrikant og en guldsmed, men såvel politirapporterne som en senere kommissionsrapport vidner om en større deltagelse fra middelklassens side end blot de to ovennævnte.

Regeringen var opmærksom på faren ved samarbejdet mellem middelklassen og »pøbelen«, og Danske Kancelli formulerede sig således om Brabrandts intentioner:

»Da det nu tillige er højst sandsynligt, at Brabrandts Hensigt med de af ham udgivne Skrivter og det af ham derved foranledigede Opløb, egentlig har været, at bringe den ukyndige Mængde paa sin Side, og i Tilfælde at han enten skulde blive med Magt afhentet i Retten eller maaske arresteret, at staae ham bje, hvilket man saa meget meere har Aarsag at troe, som især hans Udtryk, om den saa kaldte Despotismens Følger giver ikke utydelige Vink om befrygtede Oprør af Pøbelen her i Staden ...«¹⁷⁰.

Sagerne omkring Brabrandt og hans tro væbner Hans Holm endte i langvarige retssager og hårde domme. I sine bestræbelser på at få Brabrandt og Holm til at tilstå deres oprørske hensigter, gik myndighederne ikke af vejen for langvarige isolationsfængslinger, nødtørftige madrationer og andre former for chikane.

Foruden Brabrandt-uroen rummede Jødefejden 1819–20 også mulighed for et samar-

bejde mellem underklassen og middelklassen. Årsagen var, at antisemitismen var det binde-middel, der kunne have skabt en enig front. Byens underklasse havde et traditionelt had til jøderne, som gennem århundreder var næret af religiøs intolerance og fremmedhad. Dertil kom, at underklassen i det daglige var konfronteret med jødiske långivere og pantelånere. Jøderne havde stort set monopol på denne handel, og det må have vakt underklassens vrede¹⁷¹. Byens handlende havde i generationer næret en frygt for konkurrencen fra de jødiske handlende¹⁷², som med kongelige privilegier i ryggen og ved tuskhandel truede de danske handlendes omsætning.

Ydermere gjorde en national strømning sig gældende fra 1800-tallets begyndelse, som ikke gavne jødernes stilling i det danske samfund. De var jo et ikke-nationalt islæt i den danske stat og debatten om, hvorvidt de kunne tåles i staten blussede op i 1815¹⁷³.

Væsentligst var formentlig jødernes forbindelse med dansk låntagning i såvel ind- som udland. En række danske og tyske jødiske vekselerer og handelsfolk var involveret i statens låntagning, som ansås for afgørende for den danske valutas katastrofale udvikling i årene op til 1813 og atter igen i årene 1818–1819¹⁷⁴.

De jødiske pengefolks engagement blev symboliseret ved handelskompagniet Meyer og Trier og dette kompagnis leder David Am-sel Meyer, hvis økonomiske operationer foregik i samarbejde med kongen¹⁷⁵. På samme måde som Rothschildt-familien i Europa blev symbol for den pengegridske jødiske finansindflydelse¹⁷⁶, blev Meyer i Danmark symbol

170. Collegial Tidende 1798 nr. 180 og Danske Kancelli 1793–1799. Forestillinger 3. april 2. kvartal 1793. RA.

171. Der er ikke foretaget nogen undersøgelse hvorledes økonomien fungerede på mikroplanet. Ser man overfladisk på retsmaterialet, hvor økonomiske sager behandledes, så viser det sig, at jøder var impliceret i en meget stor del af sager omhandlende pengelån og pantelån.

172. Julius Salomon og Josef Fischer: »Mindeskrift i Anledning af Hundreårsdagen for Anordningen af 29. marts 1814.« Kbh. 1914.

173. Senest behandlet i Leif Ludwig Albertsen: »Engelen Mi. En bog om den danske Jødefejde« Kbh. 1984.

174. Svend Aage Hansen: »Pengevæsen og kredit«, side 102–107 og side 137–142.

175. Marcus Rubin: »1807–1814. Studier i ...« side 250–51.

176. Hannah Arendt: »Antisemitisme« Kbh. 1971.

for den jødiske indflydelse, og en hel del af uroen i 1819 og 1820 blev netop rettet mod handelskompagniets hus¹⁷⁷.

Jødehadet var fælles for såvel underklassen som middelklassen og uroen kunne have vendt sig mod kongen. Han var i befolkningens øjne tæt forbundet med jøderne. Dels gennem sine pengelån, dels gennem sine udstrakte privilegietilladelser, og endelig gennem den emancipation, han i 1814 havde givet jøderne. Der er indikation af, at jødehadet i 1819–20 kunne have udviklet sig til en trussel for kongen og regeringen. Der rapporteredes således om en vis generel utilfredshed med regeringen i flere af de borgerlige klubber¹⁷⁸. Desuden er der tegn på, at der blandt middelklassen og byens styre var en vis sympati for den folkelige uro, der nu drev gennem gaderne og ind slog ruder hos jøderne. Der var tillige rygter om, at militæret i en vis udstrækning så med velvilje på angrebene mod jøderne¹⁷⁹.

I november 1819 modtog kongen en skrivelse fra en række tekstilhandlende¹⁸⁰ som foreslog, at man fratog jøderne deres borgerrettigheder for at genskabe ro og orden. Kongen var af den opfattelse, at disse handlende var dem der havde ophidset »den vankundige Hob imod Jøderne«. Men kongen mente tillige, at det var den nye borgmester Schäfer, der havde konciperet skrivelserne¹⁸¹.

Det fremgår af en af Schäfers egne skrivelser, at han havde forståelse for borgernes klager mod jøderne og mente, at en kommission skulle vurdere, hvorvidt borgernes klager over »det mosaiske Troessamfunds Medlem-

mer, tilstaaet altfor udvidet handels eller Borgerrettigheder« og at kommissionen snarest skulle meddele det Danske Kancelli på hvilken måde man bedst kunne indskrænke eller inddrage de jødiske borgeres frihed¹⁸².

Der var altså en sympati hos byens borgmester og blandt handlende for angrebene på jøderne, og samtidig var der indicier på, at uroen spredtes fra København til provinsbyerne via organisatorer, hvilket naturligvis foruroligede kongen, fordi det vidnede om den styrke som den folkelige uro kunne antage¹⁸³.

Ser vi på den gruppe af middelklassen, der kan betegnes som den intellektuelle, synes forbindelsen mellem den og underklassen at have været spinkel. Det er sjældent, at der findes nogen speciel interesse for underklassen udtrykt i de intellektuelles skrifter. Ganske vist var der en solidarisering med svendene under Tømmerstrejken 1794, men det var nærmest en enlig svale¹⁸⁴. Hovedparten af de intellektuelle synes efter den franske konges henrettelse i 1793 at have taget afstand fra den franske revolutions udvikling og at have frygtet et lignende pøbelvælde i København¹⁸⁵.

I 1799 lukkede censuren munden på de intellektuelle og få år efter gjorde den nationalromantiske litteraturmode sit til, at der aldrig voksede en intellektuel opposition frem i Danmark. Vi skal atter frem til omkring 1819–20 for at finde nye tendenser til politisk virksomhed blandt de intellektuelle. Det skete bl.a. i form af etableringen af »Jernringsforeningen«, som litteraten Blok-Tøxen stod bag¹⁸⁶.

177. Flere opløb vendte sig mod handelskompagniets hus og blandt de anonyme plakater og løbesedler rettedes skytset også mod handelskompagniets ledere som, stod der på en plakat, havde gemt for millioner i guld i husets kælder.

178. Rapporter til Politidirektør Hvidberg. Findes i YIVO-instituttet. Instituttet er et historisk arkiv i New York, der fra en privat køber har modtaget arkivmateriale om bl.a. jødeuroen i 1819.

179. KBHP. Perioden 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Justitsministeren 1. november 1819. LA.

180. Kabinetssekretariatets arkiv. Nyere politisk Samling 1784–1838. RA.

181. Kongens brev findes i Kaas privatarkiv. RA.

182. Schäfers papirer vedr. Jødefejden. Stadsarkivet. Brevet genfindes i Kabinetssekretariatets arkiv. Nyere politisk Samling 1784–1838. RA.

183. Kongens breve 5. september og 15. september 1819. Kaas' privatarkiv. RA.

184. J. Chr. Manniche: »Den københavnske Tømmerstrejke«.

185. E. Holm: »Danmark Norges Historie« bd. 6,2 side 152–58 og side 206–209. Og senest »Dansk litteratur historie« Kbh. 1984 bd. 4 side 478–482.

186. J. C. Johansen: »Dr. Damp og Attentater paa Enevælden i 1820« i Historisk Tidsskrift 1894–95.

Blok-Tøxen var manden bag den revolutionære Jernringsforening og sammen med dr. Dampe den ledende i den intellektuelle opposition i årene 1819–20. Han undgik Dampes hårde skæbne, muligvis fordi han lod sig købe af kongen.

Blok-Tøxen har fået et blakket eftermæle i historien. Han synes at have været noget af en spilopmager, der drev spas med de spioner, som politiet havde sat på ham og været mere interesseret i personlig vinding end politiske spørgsmål. Ikke desto mindre skrev Tøxen meget gennemtænkte artikler mod enevælden, og han var nok værd at drage frem af glemslens slør.

Det kgl. Bibliotek.

Jernringsforeningen var revolutionær og ønskede enevælden afskaffet. Den havde sit sidestykke i flere europæiske lande. Der var tale om hemmelige revolutionære selskaber, der efter Wienerkongressen i 1814, havde sat sig for at genskabe det revolutionære Europa med konspiratoriske metoder.

Jernringsforeningen var et sådant hemmeligt revolutionært selskab. Blandt medlemmerne var såvel akademikere som handlende og mestre.

De to hovedpersoner i disse års politiske aktiviteter var Blok-Tøxen og juristen Dampe. Der var spæde forsøg fra de to's side på at bruge uroen i 1819–20 til et opgør med enevælden. Der blev således skrevet plakater og løbesedler med politiske budskaber vendt mod kongen og kongeloven. Blok-Tøxen skrev midt under de voldsomme uroligheder et skrift om det ønskelige i en republik¹⁸⁷, og Dampe holdt ligeledes under Jødefejden offentlig tale. Men et egentligt samarbejde mellem disse få intellektuelle og underklassen, som udgjorde langt hovedparten af urodeltagerne, blev ikke til noget. Omfanget af Jødefejden var større end nogen anden folkelig uro i perioden 1789 til 1820, men på grund af det manglende samarbejde mellem under- og middelklassen udviklede den sig ikke til virkelig fare for regeringen eller kongen.

Hvis man kan beskrive antisemitisme som en politisk holdning og kravet om fjernelse af jøderne eller deres borgerrettigheder som et politisk krav, adskiller Jødefejden sig principielt fra andre typer af uroligheder i perioden. Ganske vist var der også elementer af kamp for traditionelle rettigheder. Man angreb således politiet, når de havde arresteret folk. Men uroen var på flere måder markant anderledes end den normale type af folkelig uro. Selvom de enkelte grupper, der smadrede ruder og overfaldt jøder og politi, virkede spontane og uorganiserede, er der dog tegn på, at der fandt en vis koordination sted. Man aftalte, hvor der skulle ske vold, og enkelte steder fungerede mænd som ledere af aktionen. Om der også var virkelige bagmænd, der bag scenen dirigerede uroen står hen i det uvisse. Politiet var selvfølgelig af denne opfattelse, men kunne ikke selv finde nogen organisatorer. Men spredningen til provinsbyerne og uroens opblussen på bestemte datoer og bestemte tider synes at tyde på koordination.

Selve urodeltagernes aggressivitet synes også anderledes, end hvad vi ellers kan observere i den folkelige uro. Ganske vist kunne den folkelige uro i andre tilfælde antage en meget voldsom fysisk karakter, men den var

187. Danske Kancelli 2. departement 1800–48 Brevbøger og -sager nr. 688 1820. RA.

ofte fremprovokeret. Under Posthusfejden havde det således utvivlsomt været politiets brutale fremfærd, der havde fået mængden til at være aggressive overfor myndighederne.

Men under Jødefejden er aggressiviteten ikke fremprovokeret. Mængden angriber tilsyneladende uden årsag militær og politi. Mængden virker offensiv.

På denne baggrund, og fordi der kan peges på økonomiske årsager til uroen, synes Jødefejden at skille sig ud fra periodens øvrige uro og ikke være af tilskuende karakter.

Det politiske spillerum

Det franske og det engelske samfund var vidt forskellige. Frankrig var ledet af en enevældig konge og havde ikke noget parlamentarisk system i årene op til revolutionen. England havde nærmest et konstitutionelt monarki med et Parlament, hvor der til stadighed foregik en voldsom magtkamp mellem kongen og politiske grupper.

De to lande havde dog det til fælles, at der var et vist politisk spillerum. I Frankrig havde byrådet i Paris en vis selvstændighed. Det repræsenterede middelklassens interesser og var ofte i strid med kongens regering. Også byrådet i London repræsenterede middelklassens interesser og var til tider i skarp modstrid med regeringens politik¹⁸⁸.

I England spillede endvidere de politiske partier, Whig- og Torypartiet, en rolle og skabte dermed en mulighed for et politisk magtspil, hvor bl.a. middelklassen kunne være en aktiv deltager.

Der var ikke et lignende politisk spillerum i Danmark. Københavns bystyre var kongens loyale embedsmænd. Det tog sig af byens daglige problemer, men forsøgte ikke at spille nogen politisk rolle. Byens magistrat var blot en del af enevældens administration, og de 32 mænd, der skulle repræsentere byens borgere,

var ganske vist middelklasseborgere, men forsøgte ikke at fremføre særstandpunkter eller lægge op til en konfrontation med myndighederne¹⁸⁹.

Gennem en årrække var byens borgmester og politimester en og samme person, hvilket understreger enevældens styr på situationen. Det var et politisk system som var homogent, og hvor magtkampene foregik på et personligt plan. Det er ikke legitimt at fremføre klassestandpunkter i et politisk magtspil. Selvfølgelig kunne man fremsføre ønsker om ændringer i samfundet, men dette foregik efter nøje fastlagte baner. For den enkelte person var supplikken vejen frem. Han eller hun kunne skrive et underdanigst pro memoria til Danske Kancelli og fremsføre sine synspunkter. Ved at atomisere ønsker om samfundsændringer forsvandt muligheden for at gøre disse ønsker til et krav fra større dele af befolkningen.

Kongen og regeringen kunne acceptere, at grupper klagede over eksisterende forhold og fremsførte ønsker om ændringer. Men dette skulle ske efter nøje fastlagte regler. Således var en del af regeringens og anklagemyndighedernes kritik af tømmermændenes handlinger på Holmen i 1794 netop, at de ikke havde fremsført deres krav om kammeratens frigivelse efter gældende retningslinier. Retningslinier, der var blevet fastlagte efter en lignende affære i 1772¹⁹⁰.

København var et lille samfund. Samfundets styring foregik efter veltilrettelagte retningslinier. Måske fordi samfundet var lille og overskueligt, og fordi administrationen var stor og velfungerende, var det muligt. Man får af og til det indtryk, at kongen mente, at samfundet var så overskueligt, at han selv kunne følge med i samfundets mindste detaljer og beslutte de mindste enkeltheder.

Eksemplerne fra London og Paris viser, at der ikke skulle et stort spillerum til, før visse samfundsgupper var parate til at kaste sig

188. J. Stevenson: "Popular Disturbances ..." side 192. G. Rudé: "Paris and London in the 18th Century" side 54-60.

189. Svend Cedergreen Bech: »Storhandelens by.« Københavns historie bd. 3 1728-1830. Kbh. 1981 side 93-98.

190. Forordning af 9. juni 1772.

ud i et politisk magtspil og benytte den folkelige uro til at styrke deres magtbasis og krav. Brabrandt forsøgte det samme, som Wilkes med held havde forsøgt i London. Men for Brabrandt mislykkedes det, fordi der ikke eksisterede et politisk spillerum, hvor forsøg på oppositionel virksomhed kunne opfanges og forstørres.

Det var selvfølgelig også afgørende, hvorledes den nationale regering handlede. I London var der en vis tøven i regeringens politik, og dette forhold kan have fået den folkelige uro til at brede sig. Da den engelske regering således i 1700-tallets sidste år og i begyndelsen af 1800-tallet kraftigt strammede til overfor den folkelige uro og oppositionel virksomhed, formindskedes de betydeligt¹⁹¹.

Noget anderledes stod det til i Danmark.

Myndighedernes holdning

Gennem 1600- og 1700-tallet havde kongen lovgivet mod opløb, uro og oprør. Det var afgørende for kongen at bevare roen og ordenen i samfundet, og opløb og tumult var en fare for denne ro og orden.

Det fremgår imidlertid af retspraksis, at myndighederne så på uro med en vis overbærenhed. Deltagelse i opløb og uro straffedes med relativt milde pengebøder, som oftest 4 rigsdaler, eller med 2 til 8 dage i fængsel. Under skærpente omstændigheder, hvor der f.eks. havde været tale om vold mod vægtene eller betjente, kunne der, og blev der, afsagt domme fra nogle få uger til flere måneder i Forbedringshuset¹⁹².

Soldater og matroser dømtes efter den strengere militære straffelov og fik som oftest tamp, katning eller spidsrodsstraf. Under en tumult på Holmen i december 1792 formulerede Sætatens Generalauditør sin holdning således, at subordination ved tumult og sammenløb af mange: »ere af de farligste Slags

Forbrydelser i en militær Etat og fortiene næsten aldrig nogen Benaadning eller Afvigelse fra Lovens bogstaveligen Strenghed«¹⁹³.

Dette var dog alligevel udgangen af denne sag, som i de fleste andre, hvor kongen, efter Generalauditørens anbefaling, greb ind og formildede straffene.

Myndighedernes milde holdning hang sammen med, at man ikke fortolkede uroligheder som udtryk for oprør eller opposition, men blot for nysgerrighed eller, som når det drejede sig om anholdelsessager, om en følelse af ret og moral.

Dette forhold hang formentlig sammen med en overbevisning om, at kongen og regeringen havde befolkningens støtte¹⁹⁴, og at man ikke behøvede at straffe loyale mennesker for hårdt. Det er da også karakteristisk, at de mennesker, som myndighederne mente havde oprørske eller oppositionelle synspunkter, straffedes langt hårdere end urodeltagere. P. A. Heiberg blev landsforvist, det samme overgik Brabrandt, og dr. Dampe måtte afsones 28 år på Christiansø.

Urodeltagerne fik kun sjældent hårde straffe. Selv hvis de havde overfaldet politi og militær, fik de som sagt sjældent mere end nogle måneders forbedringshusarbejde.

Myndighederne opererede med to klart adskilte former for uro. Den ene var det tilfældige sammenløb uden plan, organisering eller politisk motivering. Den anden form var opløb og tumult, hvor der lå en fælles plan bag, og hvor formålet var at sætte staten ude af stand til at gennemføre sin vilje.

Da matroserne i 1795 havde nægtet at arbejde på Holmen, fordi de ville have kuldefri, modtog de ret milde domme. Årsagen var, at Admiralitets- og Generalitets Kommissariatet argumenterede med, at matroserne ikke havde handlet med overlæg eller efter aftalt plan, og det hele var spontant og uorganiseret¹⁹⁵.

191. Thomis og Holt: "Threats of Revolution in Britain ..." side 16.

192. Et eksempel på en skærpet straf var POLR. sag 523 I. protokol 1800. LA. vedr. et opløb mod Vesterports vagt. Fordi der ikke alene var tale om opløb, men også om stenkast mod vagterne fik de to anholdte henholdsvis 3 og 4 måneders strafarbejde i Forbedringshuset.

193. Sætatens Generalauditørens arkiv. Indkomne sager 1793–94. Alligevel nedsattes straffen som regel.

194. Jens Arup Seip: »Teorien om det opinionsstyrte Enevelde« Norsk historisk Tidsskrift 1958–59.

195. Admiralitetet I. departement Kongelige Resolutioner 1794–95 nr. 56 Sætatens RA.

Heroverfor står de hårde domme til tømmermændene, da de aktionerede for deres anholdte kammerat i 1794. Her fik de ret hårde straffe, netop fordi de handlede efter en plan og med overlæg.

Generelt blev civile meget mildt behandlet af retsvæsenet, og myndighederne forsøgte ikke at anklage urodeltagere for at have handlet efter en fastlagt plan. Urosagen i 1790, da der var tumult under kongens indtog efter sit bryllup kan tjene som illustration af dette forhold. Borgernes mænd i bystyret, de 32 mænd, havde taget uroen meget alvorligt. De havde opfordret kronprinsen til at genudstede forordningerne vendt mod opløb og tumult. Danske Kancelli havde imidlertid en helt anden opfattelse af affæren end de 32 mænd. I Kancelliet mente man ikke, at uroen var udtryk for manglende ærbødighed overfor kronprinsen eller bar præg af overlagt voldsomhed mod borgerne. Det var Kancelliets opfattelse, at uroen skyldtes almindelig glæde, og at »Almuen« af misfornøjelse over en del af illuminationsbelysningen ikke var tændt, da kronprinsen kørte forbi, smadrede nogle ruder. Ikke af ondskab, skrev Kancelliet, men blot fordi de var lidt vilde. På denne baggrund advarede Kancelliet mod påny at indskærpe opløbsforordningerne, mente ikke man skulle foretage sig yderligere og skrev, at det heller ikke var nødvendigt af forbyde tallotteriet, således som de 32 mænd havde foreslået det¹⁹⁶.

Kronprinsen bifaldt Kancelliets indstilling, og der blev ikke foretaget mere i sagen.

Kancelliets indstilling er interessant, fordi Kancelliets opfattelse af hændelsesforløbet rimer dårligt med, hvad Politikammerrettens undersøgelser rent faktisk viser¹⁹⁷.

Der blev slået vinduer ind over store dele af byen, og ikke blot hvor kronprinsen kørte. Det var ikke blot »Almuen«, der deltog i uroen, men også officerer. Og uroen begrænsede sig ikke blot til rudeknuseri, men indbefattede også overfald på en vægter og en betjent.

Når Kancelliets fremstilling ikke rimer

med forhørsprotokollernes udsagn, kunne det skyldes, at man ikke ville lade Frederik få det indtryk, at dele af befolkningen var utilfredse med ham. Men da han selv med egne øjne havde oplevet uroen, kan det næppe have været et forsøg på at skjule sagens sammenhæng for kronprinsen. Det er mere sandsynligt, at det var en naturlig konsekvens af den udbredte holdning, at enevælden nød fuld opbakning i befolkningen, og at protestadfærd fra denne loyale befolkning nærmest var utænkelig.

Det hændte dog, at urolighederne var så omfattende og aggressionen mod myndighederne så voldsom, at opløb ikke blot kunne forklares med nysgerrighed og tilfældig sammenløb. I disse tilfælde skærpedes straffene ikke meget over de tiltalte, men myndighederne ledte som regel efter bagmænd, der havde forledt uvidende folk til deltagelse.

Efter Brabrandt-uroen skrev Danske Kancelli således i en forestilling til kongen¹⁹⁸, at det var Brabrandts hensigt: »at ophidse sine Medborgere især den eenfoldige Deel heraf, til Mistroe Foragt imod Regieringens og Cancelliets Foranstaltninger samt Rettens pleje, for derved, om mueligt, at bruge dem i Oprør ...« Og senere hedder det, »at Brabrandt ... ved adskillige Uroelige Foretagender, have søgt at ophidse den ringe Almue, til at staa ham bie, for den Vold og Uret han indbildte dem, at være sig tilføyet, da det var for Almuens og hans egen Frihed han stred«.

Af retsforhørerne fremgår det, at Brabrandt tilsyneladende forsøgte at uddele penge til drenge for at sikre sig støtte. Men dette var en undtagelse. Normalt fandt myndighederne ingen bagmænd.

Et andet fænomen, som myndighederne opererede med, var »pøbelen«. Ifølge myndighederne var urodeltagerne som regel pøbel. Meningen var, at pøbel ikke var repræsentativ for befolkningen, hvis støtte man jo mente at have. Da uroen kunne tilskrives onde bagmænd eller pøbel, behøvede man ikke at tage uroen til indtægt for en folkelig

196. Danske Kancelli 1773–1799. Brevsager nr. 3358 RA.

197. POLKAMR. 1. protokol sag 720 1790. RA.

198. Danske Kancelli 1773–1799. Forestillinger 2. kvartal 1793 3. april. RA.

protest. Derfor behøvede man heller ikke at straffe deltagerne alvorligt. De var jo blot nysgerrige, der nærmest tilfældigt var kommet til at deltage i uroen. Pøblen behøvede man heller ikke at straffe strengt, fordi de jo ikke vidste, hvad de gjorde. De var jo forledt af bagmænd, eller øvede vold på grund af uvidenhed. Selv de hårdst belastede tiltalte fra Jødefejden, der havde smadret ruder, overfaldet politi og deltaget i opløb, fik ganske milde straffe. Ja, langt de fleste slap uden straf.

Man tænker uvilkårligt på de københavnske fængselsoprør i 1815 og 1817, hvor mange af fangerne blev henrettet, og må spørge sig selv, hvorfor straffene var så vidt forskellige. Svaret må være, at deltagerne i bl.a. Jødefejden var ganske almindelige arbejdere, som myndighederne regnede for loyale indbyggere. Fangerne var derimod i periferien af samfundet. De tilhørte pøblen, og dem kunne man med sindsro behandle hårdt, da de ikke var en del af den loyale befolkning, som man lagde vægt på.

Når studenter eller middelklasseborgere deltog i opløb udgjorde de et problem, for de kunne ikke beskrives som »pøbel«. I 1790 fik myndighederne et sådant problem. Det var i forbindelse med uroen under kongens indtogsmarch i byen, og de folk, der havde lavet uro, blev af myndighederne beskrevet som »pøbel«. Imidlertid havde også en student Albeck deltaget i stenkast og opløb, og for at miskreditere ham stillede retten det klassiske spørgsmål: »Prygler Comperenten ikke sin Moder?« Derved havde retten gjort sit til, at Albeck kunne klassificeres i gruppen af mindre pæne mennesker.

Bagmænd var mystiske personer med revolutionære intentioner. I 1790¹⁹⁹ anklagede man en bryggersvend for at have spredt oprørske skrifter og selv have opfordret til oprør.

Da kronprinsen under sit bryllupsindtog i 1790 blev mødt med omfattende folkelig uro måtte dette, mente politiet, ligeledes skyldes bagmænd²⁰⁰.

Da tømmermændene på Holmen aktionerede i 1794, mente Danske Kancelli, at studenter havde betalt dem for at aktionere²⁰¹. Man fik også fat i nogle studenter, der havde talt om uroen, og som man mistænkte for at have været bagmændene. Man havde den tanke, at tømmermændene havde hjulpet studenter under Posthusfejden i 1793, og nu var denne alliance atter trådt i funktion. Efter nogle forhør måtte Danske Kancelli imidlertid give retten besked på at slutte; der var overhovedet ikke noget kød på den sag.

Under Posthusfejden var der ligeledes forsøg på at finde uroens bagmænd²⁰², og under Tømmerstrejken i 1794 havde man også ledt efter revolutionære bagmænd²⁰³. Samme år havde der været uro på Det kongelige Teater, hvor »pøbelen« havde råbt og skreget. Politiet havde også i dette tilfælde været overbevist om, at der var bagmænd²⁰⁴. Det lykkedes ikke retten at finde disse bagmænd, men senere informationer tyder på, at det havde der været²⁰⁵.

Denne frygt for bagmænd med revolutionære hensigter er tydeligvis et fænomen fra 1790'erne. Den forsvinder helt efter 1700-tallet og dukker først op igen under Jødefejden i 1819.

Efter de ret alvorlige uroligheder i 1793 og 1794 kom de ovenstående holdninger i lovform. I en forordning fra 1794 bemyndigedes politiet til at anvende overordentlige og alvorlige midler til at håndhæve orden. Det hedder videre: »mange lade sig lede af utidig Nysgerrighed til strax at stimle sammen, naar allene en Flok af vanartige og pøbelagtige Drengene enten selv finde for got, eller ophides af onde Mennesker, til at pibe og skrige, for at

199. Polkamr. 1. protokol sag 52 1790. LA.

200. POLKAMR. 1. protokol sag 720 1790. LA.

201. Danske Kancelli 1773–1799. Brevbøger og -sager nr. 1283. RA.

202. Danske Kancelli 1773–1799. Sjællandske Tegnelser sag 104 og 125. RA.

203. POLR. 2. protokol sag 469 1794. LA og POLR. 1. protokol sag 554 1794. LA.

204. POLR. 3. protokol sag 314 1794. LA.

205. Th. Overskou: »Den danske Skueplads« Kbh. 1862 side 612–616.

stifte Uroe og sætte fredelige Borgere i Bekymring og Frygt²⁰⁶.

Selvom kongen og regeringen regnede med befolkningens loyale støtte var man ikke desto mindre særdeles opmærksom på uroligheder. Flere gange i 1790 var det Danske Kancelli, der tog initiativ til at få startet politiundersøgelser.

Det synes som om, at myndighederne i 1790'erne gik meget langt i deres bestræbelser for at hindre opløb og uro. Således kunne en vagtmand ved Holmen i 1794 fortælle, at vagterne havde fået ordre til at hugge løs uden varsel på ethvert opløb²⁰⁷.

I 1795 efter et opgør mellem sorte matroser og danskere ved Nyboder blev flere sorte matroser sårede. Konflikten skyldtes, mente Politimesteren, et udbredt had til de sorte²⁰⁸. Stemningen var så ophidset, at Politimesteren frarådede at transportere en af de sorte gennem byen, for ikke atter at fremkalde opløb og tumulter.

I 1800 gav Danske Kancelli politimesteren ordre til, at alle opløbssager hurtigst muligt skulle indberettes til Kancelliet, endda inden domsafsigelse. Man ønskede altså at have nøje kontrol med disse sager²⁰⁹.

Urolighederne kunne være rettet direkte mod myndighederne, men også andre typer af uro kunne repræsentere en fare for roen og sikkerheden i samfundet. En omfattende uro kunne, selvom den ikke var rettet mod myndighederne, rumme kimen til en nedbrydning af magthavernes autoritet.

I 1801²¹⁰ var der flere opløb og voldsomheder ved nogle fattigboliger ejet af bygmester Kirkerup, som vi tidligere så i rollen som Brabrandts kaudionist. Politimesteren korresponderede med Søetaten for i fremtiden at forebygge den slags uro, for »at forebygge lige saa vel for de fattige Familier der beboe de

anmeldte Huuse som for den offentlige Sikkerhed i Almindelighed, farlige Sammenløb og Uordener.«

Myndighederne blev sat på en alvorlig prøve i 1802 under opgør mellem soldater og matroser²¹¹. I 3 dage i træk sloges soldater og matroser i Sølvgade, Adelgade og tilstødende gader. Soldaterne nægtede at følge politiets ordre om at forlade gaderne, men med 25 husarer blev de sammenløbene splittet ad. Dagen efter var der imidlertid atter sammenløb, og politimesteren måtte igen gribe til militær assistance for at rydde gaderne. Det var ikke blot soldater, der deltog i opløb, men også civile indfandt sig. Da uroen fortsatte med uformindsket styrke de næste 3 dage, frygtede politimesteren for sin mulighed for at bevare ro og orden.

Den voldsomste uro mellem soldater og matroser ramte København i 1807. Det var op til opgøret med England, hvilket gav uroen en ekstra alvorlig karakter²¹². Balladen begyndte i Adelgade og var forårsaget af gammelt had mellem matroser og soldater fra marineregimentet. Disse soldater havde bl.a. til opgave at fungere som vagter ved Holmen, og dette havde skabt det spændte forhold. Det begyndte den 29. juni ved Tyvetorvet i Adelgade. Marinerne og matroserne begyndte at slås og kaste med sten på hinanden. Dagen efter fortsatte uroen og matroserne lavede omfattende hærværk på civile huse. En generalmajor, der forsøgte at hindre uroen, blev overfaldet og slået ned. Marinerne var trængt og søgte i stort tal til Rosenborg kaserne for at få beskyttelse. De samlede sig i kasernegården, og deres general formanede dem til ro. Men han havde ikke kontrol over dem. Marinerne forlangte geværer udleveret for at hævne sig på matroserne. Generalen viste dog stort personligt mod og stillede sig ved kaser-

206. Reskript til Københavns Magistrat 28. august 1795.

207. POLR. 3. protokol sag 496 1794. LA.

208. POLR. 2. protokol sag 173 1795. LA. og KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Søetaten 30. april og 11. maj 1795. LA.

209. Danske Kancelli 2. departement 1800–48. Brevsager og -bøger nr. 875 1800. RA.

210. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Søetaten 27. august 1801. LA.

211. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Kongen 21. september 1802. LA. Der blev nedsat en krigsret, hvis arkivalier ikke er blevet fundet.

212. Overkrigskommissionens arkivalier findes i Generalauditørens arkiv sag 170 1807. RA.

nens port med draget sabel for at forhindre marinerne i at komme ud. Men i det samme åbnedes porten udefra, generalen stødtes til side, marinerne fik fat i deres våben, og nu strømmede flere hundrede bevæbnede marinere ud i byen. Her jog de matroserne fra hinanden.

En gruppe marinere nærmede sig Nyborders vagt, og da en af deres mænd arresteredes af vagtmandskabet, gik hans kammerater amok. De bortjog vagtmandskabet og ødelagde vagtbygningen. Det hedder videre i den senere nedsatte kommissions rapport: »Deels før deels efter Angrebet paa Vagten giennemstrømmede de forskiellige af Nyborders og omkringliggende Gader, beskadigede forskiellige Bygninger og Folk, ja gjorde endog Mine til at angribe Kommandør Sneedorff af Søetaten, som mødte dem og maatte flygte.«

Under uroen blandede civile og militære fra andre regimenter sig, og også i de efterfølgende dage var der uro, dog af betydelig mindre art.

Politiet havde ikke formået at standse urolighederne. At det ikke blot var en strid mellem marinere og matroser fremgår af en af rapporterne, hvori det hedder om en militær kommando på 9 mand, der var udsendt for at skabe ro i Adelgade: »Kommandoen paagreb i bemeldte Gade en Tømmermand, som sammensteds forøvede endeel Uorden, men heele Mandskabet blev angreben af den sammenstimlede Hob, og overvældede med Steen.« Ialt såredes 29 mennesker alvorligt under uroen, men ingen døde²¹³.

I den spændte situation, foranlediget af forholdet til England, besluttede man at retsforfølge hovedmændene, men i første omgang lade de mange hundreder andre være på fri fod. Ialt blev 28 mænd retsforfulgt og dommene gik fra frifindelse over legemsstraffe til

dødsstraffe, men disse sidste nedsattes til arbejde på livstid på Københavns fæstning.

Det var anklagerens synspunkt, at der var tale om et oprør med en fælles plan. På denne baggrund plæderede han for dødsstraf til hovedmændene²¹⁴. Generalauditøren mente derimod, at uroen ikke var planlagt, men opstået spontant. Derfor mente han, at de skyldige ikke skulle straffes for oprør. I sidste ende fulgte kongen altså Generalauditørens indstilling²¹⁵.

Af frygt for straffe deserterede 42 mand fra 16. marinekompagni, 53 mand fra 14. marinekompagni, 48 mand fra 13. kompagni og 37 fra 12. kompagni.

Kongen udbad sig en vurdering fra politimesteren med henblik på at hindre fremtidig uro²¹⁶. Politimester Haagen foreslog at hindre den ved at forstærke de militære patruljer i byen og forbyde handel mellem de militære og civile i Adelgade, hvilket kongen gav sin tilslutning til.

Det skete, at Danske Kancelli af egen drift blandede sig i politiundersøgelser, fordi Kancelliet mente, at de ikke var grundige nok, eller fordi det ønskede at give politimesteren gode råd.

Da politiet således i 1812 afsluttede en sag med en mand, der havde løbet forbi Hovedvagten på Kongens Nytorv med en brændende fakkell, bad Danske Kancelli om sagens genoptagelse. Politiets vurdering var, at sagen var en ubetydelighed, der skyldtes et væddemål mellem to mænd, men Kancelliet mente, at der kunne ligge andre årsager bag²¹⁷.

Byens befolkning blev i 1818 forundret over at se en lakaj med en fremmedartet påklædning stående på bagenden af prinsen af Hessens karet. Lakajen var så mærkværdig at se på, at der opstod et stort sammenløb, der

213. Yderligere oplysninger om 1807-uroen findes i Admiralitetet 1. departement Søetaten RA. og i KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev 4. juli 13. juli 1807 og 5. marts 1808. LA. og Danske Kancelli 2. departement 1800–48 Brevsager og -bøger nr. 1726 1807. RA. og endelig i brev fra Kongen til Kaas af 7. juli 1807 i Kaas' privatarkiv. RA.

214. Generalauditørens arkiv. Relationer til Kongen sag 170 1807. Landetaten RA.

215. Samme.

216. KBHP. Sager til Hovedjournalen nr. 2717 1807. LA.

217. POLR. 2. protokol sag 39 1812. LA.

fulgte kareten rundt i byen og råbte efter lakajen. Denne ret ubetydelige hændelse medførte en korrespondance mellem justitsminister Kaas og kongen, om hvad man skulle gøre. Kaas argumenterede, at prinsen fortsat skulle køre rundt i byen med tjeneren bag på; for undlod prinsen det kunne det give befolkningen indtryk af, at regeringen frygtede almuens²¹⁸.

Disse to ovennævnte sager er i sig selv ganske betydningsløse, men viser, at myndighederne var agtpågivende og ikke blot overlod politiet at sørge for roen og ordenen.

Det var ligeledes Kaas og kongen, der i dagene op til Jødefejden var klar over, at noget var i gære. På trods af politidirektør Hvidbergs beroligende ord, insisterede kongen og Kaas på øget årvågenhed. Da de første uroligheder var begyndt, var det kongen, der atter insisterede på øget beredskab og bl.a. ville have oprettet et talstærkt assistansekorp, der skulle hjælpe politiet²¹⁹. Politidirektør Hvidberg fik kongen talt fra ideen, bl.a. med den begrundelse, at det ville mindske befolkningens respekt for politiet og give anledning til mistillid til myndighedernes autoritet.

Hvidberg kom til at stå svagt, da det viste sig, at han ikke kunne kontrollere uroen og måtte ty til militær assistance.

Der tegner sig et billede af kongen og hans administration som særdeles årvågne overfor den folkelige uro. Ikke mindst da Kaas i 1813 blev justitsminister fulgte centraladministrationen nøje med i politiets gøren og laden på dette område²²⁰.

Det var byens politi, der skulle sørge for ro og orden. Det var ikke et nemt job. Flere politimestre måtte indkassere alvorlige irettesæt-

telser for deres behandling af uroligheder. I 1793 måtte politimester Flindt modtage skarp kritik af en kommission nedsat for at undersøge bl.a. politiets handlemåde under Posthusfejden.

Flindt gik af året efter på grund af ydmygelser under Tømmerstrejken, hvor han følte, at han havde mistet befolkningens tillid²²¹. Politimester Haagen fik skarp kritik fra militærets side på grund af sin adfærd under uroligheder i 1802, men han tog kraftigt til genmæle og beskyldte den militære krigsret for at holde hånden over soldaterne og undlade at dømme dem efter opløbsforordningerne²²². Og i 1807 måtte Haagen atter, nu fra en nedsat kommission, modtage en næse for sin svage optræden under uroen mellem matroser og marinere²²³. Men atter tog Haagen til genmæle og fik kommissionen til at undskylde sin kritik. Haagens efterfølger, Hvidberg, formåede slet ikke at dæmme op for Jødefejden, og dette var medvirkende til hans afgang året efter. Men hvor Flindt beskyldtes for brutalitet, rejstes kritikken af Haagen og Hvidberg sig, fordi de var for tilbageholdende med at nedkæmpe uroen.

Næser til politimestre var ikke hverdagskost. Når de blev uddelt i flere tilfælde i forbindelse med folkelig uro, var det fordi, at disse sager var særlig ømtålelige.

Selvom politiet, og ikke mindst vægterne, ikke var elsket af byens befolkning, er der ikke meget, der tyder på massiv politibrutalitet. Kun i ganske få tilfælde, som f.eks. under Posthusfejden, synes politiet at have grebet til omfattende, uberettiget vold. Ellers fremstår politiet i hovedparten af sagerne som den defensive part, hvor voldsanvendelsen bruges

218. KBHP. Sager til Hovedjournalen nr. 2011 1818. LA.

219. Korrespondance mellem Kongen og Kaas' privatarkiv RA. Om assistansekorpset se: Bent Blüdnikow og Bent Christensen: »Politiet og Jødefejden i København 1819 ...«

220. Fremgår af Politidirektør Hvidberg og Justitsminister Kaas' korrespondance: KBHP. Perioden 1793–1863. Skrivelser fra Politichef Kaas til Politidirektør Hvidberg. LA.

221. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Kongen 12. august 1793. LA.

222. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Kongen 21. september 1802. LA.

223. KBHP. 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Danske Kancelli 5. marts 1808. RA. Danske Kancelli bad om Landetatens holdning til Politimester Haagens forsvar (Generalitets- og Kommando Kollegiets Justitssager 1790–1802 sag 14 1808 Landetaten RA.) I sidste ende måtte Overkrisretten modtage en irettesættelse af Generalauditøren for uberettiget angreb på politimesteren. (Generalauditørens arkiv. Relationer til Kongen. Sag 170 1807. Landetaten RA.)

som forsvar. Muligvis havde sporene efter Posthusfejden skræmt så meget, at politimestrene derefter var meget forsigtige med voldsanvendelsen²²⁴.

Den præindustrielle periode

Perioden fra 1700-tallets 2. halvdel til de første årtier af 1800-tallet er i international forskning blevet beskrevet som den præindustrielle periode. Industrialiseringen var endnu ikke begyndt, og der var endnu ikke vokset en arbejderklasse frem. Følgelig var der heller ikke organiserede aktionsformer, som i England opstod efter årene 1810–1815. Man har set den præindustrielle periode karakteriseret ved netop den spontane folkelige uro, der peger frem mod de senere organiserede protestformer²²⁵. Ikke mindst for Englands vedkommende synes denne teori at passe, idet 1700-tallets slutning netop var præget af spontane, uorganiserede folkelige uroligheder, og at massive organiserede arbejderaktioner, med rod i den nye industriarbejderklasse, først viser sig et stykke ind i 1800-tallet.

Også for Danmarks vedkommende har man forsøgt at sætte perioden fra 1700-tallets slutning ind i dette mønster, hvor den præindustrielle folkelige uro er blevet vurderet som et led i en udvikling²²⁶.

Den internationale forskning har beskrevet den præindustrielle uro ved en række karakteristika. Således skulle den være spontan, uorganiseret, volden skulle være rettet mod bygninger og sjældent mod mennesker, deltagerne skulle udgøre et tværsnit af de lavere sociale lag, brødpriserne spillede, med undtagelse af London, en vigtig rolle for uroens opståen.

Som vi har set adskiller de københavnske uroligheder sig fra disse karakteristika på flere punkter. Volden i København rettedes ofte mod personer og sjældent mod bygninger, brødpriserne spillede så godt som ingen rolle, men den københavnske uro var, ligesom i Frankrig og England, spontan, uorganiseret og deltagerne udgjorde et tværsnit af de lavere sociale lag, dog fraregnet kvinderne.

Spørgsmålet melder sig imidlertid, hvorvidt det er rimeligt at lade den folkelige uro i København indgå i et mønster, der hovedsagelig er baseret på det engelske samfunds udvikling. Den industrielle udvikling og fremkomsten af en arbejderklasse kom så sent i Danmark, at man må forlænge den præindustrielle periode op til anden halvdel af 1800-tallet. Hvor det giver mening at se en naturlig udvikling fra den folkelige uro's spontane karakter i 1700-tallet og over til organiserede kampformer under indtryk af industrialiseringen i 1800-tallets begyndelse i England, er denne udvikling svær at se i København.

1790'erne var ganske vist aktive år i København, men bortset fra 1819 skal vi meget langt frem i tiden før uroligheder i større udstrækning manifesterer sig. Faktisk må man betegne tiden efter 1800-tallets begyndelse og op til grundloven som en periode, hvor der ikke, med Jødefejden som undtagelsen, viste sig folkelig uro, der udfordrede myndighedernes autoritet.

Der kan næppe tegnes en udviklingslinje fra 1790'ernes første halvdel, over 1819 til senere tiders faglige kampe i det industrielle Danmark.

Når perioden fra ca. 1780 til ind i 1800-tallets begyndelse hos f.eks. historikeren Rudè²²⁷ betegnes som en præindustriel overgangsfase karakteriseret ved den folkelige uros aktionsform, må man konkludere, at der såvel før

224. Efter Posthusfejden kom en forordning vedr. opløb og politiets handlemåde. Forordningen af 5.7.1793 betød en omorganisering af politiet og indførelse af politiuniformer. Forordningen indeholdt tillige nøje instrukser for politiets handlemåde i tilfælde af opløb, og var et forsøg på at undgå unødige konfrontationer mellem politi og urodeltagere. Dertil kom, at straffene for overgreb på myndigheds personer skærpedes betydeligt.

225. G. Rudè: "The Crowd in History" side 268 og G. Rudè: "Ideology and Popular Protest" side 146–156.

226. Henrik Stevnsborg: »Fra den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken. Om førindustriel, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede«. Fortid og Nutid 1980.

227. G. Rudè: "The Crowd in History" side 4.

som efter er folkelig uro af den spontane, tilbageskuende karakter²²⁸. Det er derfor svært at argumentere for, at netop denne type folkelig uro skulle være typisk for perioden ca. 1780–1815.

Den faglige aktivitet i 1790'erne og de voldsomme opgør med politi og militær i 1793 og 1794 synes i højere grad at have sammenhæng med en faglig aktivitet op gennem 1700-tallet og den specielle europæiske situation efter den franske revolution end med den senere udvikling i 1800-tallet.

Afslutning

Den folkelige uro i København 1789 til 1820 havde generelt karakter af en kamp for traditionelle rettigheder og moralnormer. Når folks retsbevidsthed eller moral krænkedes, aktionerede de, ofte hårdhændet, mod de myndigheder, der havde udøvet krænkelser.

Det viste sig i sager, hvor mennesker efter de sammenløbnes mening var blevet uretfærdigt anholdt eller behandlet af f.eks. politiet.

De aktionerende handlede ikke blindt og reagerede ikke instinktivt mod myndighederne. Det er muligt i langt hovedparten af sagerne at finde den legitimerende årsag til deres handlinger; nemlig følelsen af begået uret.

Der var ikke mange eksempler på fødevareuro, formentlig fordi det lykkedes myndighederne nogenlunde at forsyne byens befolkning med tilstrækkelige levnedsmidler. Der ses heller ikke nogen sammenhæng mellem dyrtid/økonomiske kriser og så den folkelige uro. Måske med Jødefejden 1819 som undtagelse.

Aktionerne var generelt spontane, og deltagerne udgjorde et repræsentativt tværsnit af den arbejdende del af underklassen, dog fraregnet kvinder. Urodeltagerne var ikke den pøbel, som myndighederne mente. At kvin-

derne ikke deltog i den københavnske uro er unikt for Danmark og skyldes, at fødevareuro ikke spillede nogen rolle i København. For det var netop når dyrtid eller fødevaremangel truede familiens eksistens, at kvinderne aktionerede i Paris.

Der fandtes stort set ingen bagmænd eller ledere. Dette mente myndighederne ganske vist, at der var, men kun under Brabrandturoen og Jødefejden syntes der at have været rimelighed i myndighedernes mistanke.

Aktionerne kan generelt beskrives som tilbageskuende. Der blev ikke fremsat krav om samfundsændringer, og konsekvensen af dette forhold er, at man ikke kan betegne København som en by, hvor der herskede en oprørskrånd.

1790'ernes midte fremtræder som en periode med voldsommere uro end resten af perioden op til 1820, dog atter med Jødefejden som undtagelsen. Det var i årene 1793 og 1794, at de voldsomste uroligheder fandt sted. Uro med en sådan styrke, at de peger ud over det traditionelle forsvar for egne rettigheder. Dermed ikke sagt, at de var udtryk for en oprørskrånd eller var fremadskuende i sin karakter, men at der i disse år var en nedsat respekt for myndighedernes autoritet.

Man kan afvise, at befolkningen generelt skulle have forstået eller sympatiseret med den franske revolutions tanker. For de lavere sociale lag har næppe vidst, hvad disse tanker indeholdt. Men det er sandsynligt, at den manglende respekt for myndighedernes autoritet var en afsmitning af den franske revolution i det provinsielle københavnske miljø.

Kun under Jødefejden i 1819 var der reel fare for oprør og en betydelig svækkelse af myndighedernes autoritet. For ellers blev myndighedernes magtposition ikke alvorligt truet. Enkelte politimestre mistede kontrol over situationer, og opløbsgrupper kunne løbe politi, vægtre og militær over ende, men generelt sattes enevældens magtbasis ikke på

228. De gentagne forordninger og plakater vendt mod uro, opløb og tumulter synes at vise, at folkelig uro var et velkendt fænomen helt tilbage til 1600-tallet. De relevante forordninger og plakater gældende for civile er: Forordning 6. februar 1694, Forordning 22. oktober 1701, Plakat 28. marts 1731, Forordning 24. marts 1741, Forordning 27. juli 1742, Plakat 7. juli 1749, Forordning 2. marts 1751, Plakat 30. juli 1759, Plakat 16. januar 1773, Plakat 15. maj 1775, Resolution 4. september 1781 og Plakat 8. august 1787.

nogen afgørende prøve, og befolkningen har næppe på noget tidspunkt sat spørgsmålstegn ved enevælden og dens institutioners legitimitet.

En væsentlig årsag til, at den folkelige uro aldrig kom til at udgøre en trussel for magthaverne, var dels aktionernes tilbageskuende karakter, men også at der stort set aldrig opstod et samarbejde mellem under- og middelklasse. Kun under Brabrandt-uroen i 1793 og Jødefejden i 1819 var der tendenser til et sådant samarbejde. Men middelklassen udgjorde ikke en politisk magtgruppe, som i Paris og London, og dette er hovedårsagen til, at den folkelige uro ikke antog dimensioner, der kunne true myndighedernes autoritet.

Myndighederne dømte urodeltagerne mildt. Årsagen var, at man mente, at befolkningen var lovlydig og loyal. Når der opstod folkelig uro måtte det derfor skyldes politiske bagmænd eller pøbel. De politiske bagmænd,

som f.eks. P. A. Heiberg og Michael Brabrandt, fik langt hårdere straffe end urodeltagere, for myndighederne var af den opfattelse, at opløbene skyldtes uvidenhed, men at der normalt ikke var tale om planlagte aktioner med det formål, at sætte staten ude af stand til at gennemføre sin vilje.

Det er min vurdering, at den spontane folkelige uro i perioden 1789 til 1820 ikke peger frem mod senere tiders organiserede kampformer. Kampen for traditionelle rettigheder og moralnormer og den spontane aktionsform er ikke karakteristisk for den præindustrielle overgangsfase mellem slutningen af 1700-tallet og et stykke ind i 1800-tallet. Man kan finde disse uroligheder såvel før som efter perioden.

Og den faglige aktivitet i 1790'erne må ses i sammenhæng med 1700-tallets faglige aktivitet og disse års mindskede autoritetstro, og ikke som forløbere for en langt senere periodes faglige kampe.

Bilag 1:

Tabellen bygger på flg. sager (se note 53)

- 1789: POLKAMR. 1. protokol sag 689 og 914 LA.
1790: Kommandanten for København. Justitsprotokol 1783–91 sag 156 og 157 RA. POLKAMR. 1. protokol sag 65 og 422 LA.
1791: POLKAMR. 1. protokol sag 51, 154 og 276 LA. Den kombinerede Ret sag 72 og 73 Søetaten Admiraliteten som ret. RA.
1792: POLKAMR. 1. protokol sag 87 LA. POLKAMR. 3. protokol sag 338 og 984 LA.
1793: POLKAMR. 1. protokol sag 57 LA. POLKAMR. 2. protokol sag 492 LA.
Kommission vedr. Posthusfejden. Danske Kancelli. Sjællandske Tegnelser nr. 104 og 125. RA. POLKAMR. 3. protokol sag 140 LA.
1794: POLR. 2. protokol sag 135 LA. POLR. 1. protokol sag 543 og 544 LA. Den kombinerede Ret sag 7 Søetaten RA.
1795: POLR. 2. protokol sag 324 LA. Den kombinerede Ret sag 19 Søetaten RA.
1796: POLR. 1. protokol sag 932 LA. POLR. 2. protokol sag 28 og 154 LA.
1797: POLR. 1. protokol sag 87, 101, 120 og 818 LA. POLR. 2. protokol sag 33, 136 og 977 LA.
1798: POLR. 1. protokol sag 283, 1057 og 1124 LA. POLR. 2. protokol sag 1048 og 961 LA.
1799: POLR. 1. protokol sag 798 LA. Den kombinerede Ret sag 15 Søetaten RA.
1800: POLR. 2. protokol sag 192 og 545 LA. POLR. 1. protokol sag 3 og 522 LA.
1801: POLR. 1. protokol sag 3, 72, 546 og 591 LA.
1802: POLR. 1. protokol sag 632 LA. POLR. 2. protokol sag 105 og 404 LA. POLR. 4. protokol sag 101 og 483 LA. KBHP. Sager til Hovedjournalen sag 2268 LA.
1803: Den kombinerede Ret sag 89 og 123 RA. POLR. 2. protokol sag 454 LA. POLR. 1. protokol sag 21 og 577 LA.
1804: POLR. 4. protokol sag 134 LA. POLR. 1. protokol sag 238 og 734 LA.
1805: Den kombinerede ret sag 202 Søetaten RA. POLR. 1. protokol sag 63, 408, 550 og 760 LA. POLR. 2. protokol sag 372 LA.
1806: POLR. 1. protokol sag 632 og 819 LA. POLR. 2. protokol sag 364 LA. KBHP. Sager til hovedjournalen sag 3107 LA. Generalauditørens arkiv. Justitsprotokoller sag 170. Landetaten RA.
1807: POLR. 2. protokol sag 132 LA. POLR. 1. protokol sag 289, 933 og 978 LA.
1810: POLR. 4. protokol sag 819 LA.
1811: POLR. 4. protokol sag 827 LA.
1812: POLR. 2. protokol sag 307 og 696 LA.
1813: POLR. 1. protokol sag 133 LA. POLR. 2. protokol sag 584 LA.
1814: POLR. 1. protokol sag 147 og 404 LA. POLR. 5. protokol sag 386 LA.
1815: POLR. 1. protokol sag 391 LA. POLR. 2. protokol sag 6 LA. POLR. 5. protokol sag 123 LA. KBHP 1793–1863. Korrespondanceprotokoller. Brev til Danske Kancelli 13. juli 1815. Samme sag i POLR. 5. protokol sag 310 LA.
1816: POLR. 4. protokol sag 469 LA. POLR. 1. protokol sag 162. LA.
1819: POLR. 2. protokol sag 232 LA. KBHP. Sager til Hovedjournalen sag 6482, 9131 og 9048B. LA.
1820: KBHP. Sager til Hovedjournalen sag 3860 LA.

Debat

Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen: Hvem disciplinerede hvem?¹

Med artiklen »Afholdsbevægelsen som disciplineringsagent« præsenterer historikeren Poul E. Porskær Poulsen et hidtil næsten totalt forsømt – og meget spændende – forskningsområde inden for de folkelige bevægelser historie: afholdsbevægelsen.

Porskær Poulsen er først og fremmest interesseret i afholdsbevægelsens rolle som disciplineringsagent i omdannelsen af det førindustrielle »frie« menneske til den disciplinerede lønarbejder, som det kapitalistiske samfund havde brug for. En sådan tolkning har betydning ikke blot for afholdsbevægelsens historie, men også for forståelsen af det 19. århundredes samfundsforandring som helhed, og der er derfor så meget desto mere grund til at knytte et par kommentarer hertil.

Det kan undre, at Porskær Poulsen med udgangspunkt i en sådan problemstilling netop har valgt en afholdsforening som genstand for sin undersøgelse, mens han lidt hurtigt affærdiger de »frimurerlignende« Good Templar loger (p. 163, samt note 1). Netop logerne var ellers karakteristiske for afholdsbevægelsens udvikling i byerne, og med velvillig assistance fra De danske Afholdsorganisationers Landsforbund og dets arkiv har vi undersøgt disse logers udvikling og virke i Silkeborg for herigennem at bidrage til en mere nuanceret opfattelse af den samlede afholdsbevægelse.

Allerførst skal der dog knyttes et par kommentarer til Porskær Poulsons redegørelse for baggrunden for afholdsbevægelsens opståen. Porskær Poulsen har naturligvis ret, når han

hævder, at afholdsbevægelsens opståen ikke alene kan forstås ud fra forskydninger i alkoholforbruget, men derimod må ses i sammenhæng med den industrielle udvikling og de krav, den stillede til en veldisciplineret og stabil arbejdskraft. For at forstå afholdsbevægelsens konkrete udvikling og de former den antog, er det imidlertid nødvendigt at have et klart billede af udviklingen i alkoholforbruget og drikkevanerne, ikke mindst fordi der netop fra 1870'erne fandt nogle vigtige forskydninger sted i »drikkekulturen«.

Med udgangspunkt i bl.a. Troels-Lund konstaterer Porskær Poulsen, at øl og brændevin ikke var nogen ukendt størrelse i det førkapitalistiske samfund. Drikkeskikken var en udbredt og integreret del af samfundet, og ikke mindst i håndværkertraditionen havde drikkeritualerne en uhyre central placering. I det førkapitalistiske samfund, hvor produktionen var præget af en ujævn arbejdsrytme, »blå mandage« og leg og diskussion under arbejdet, gav det ikke noget socialt brændemærke at drikke sig fuld. Med industrialiseringen fulgte imidlertid en omfattende disciplinering af arbejdskraften til punktlighed, regelmæssighed og stabilitet ved hjælp af fabriksklokken, arbejdsreglementerne og en stadig stigende overvågning på arbejdspladsen. Det umiddelbare resultat blev, at arbejderen i de nye industribyer med deres elendige og umenneskelige, sammenpressede boligkvarterer ikke blot mistede sin identitet, men også i stigende grad alkoholiseredes. Fra arbejdspladsen flyttede drikkeriet til byens værtshuse, og fra at være et kollektivt fællesskabsritual blev druk i stedet et middel til at søge forglemmelse (p. 164–165).

---

1. Kommentar til Poul E. Porskær Poulsons artikel: »Afholdsbevægelsen som disciplineringsagent. En skitse til belysning af afholdsbevægelsens ideologi på lokalt plan i Silkeborg og i bevægelsens propaganda« i Fortid og Nutid Bd. XXXII 1985 p. 163ff.

Så vidt kan vi udmærket følge Porskær Poulsens argumentation. Men det er et spørgsmål, om Porskær Poulsen i virkeligheden mener det så alvorligt med arbejderklassens alkoholisering endda. Han konstaterer i alt fald, at der ikke er statistisk hold i den almindelige antagelse om et stigende alkoholforbrug i de sidste årtier af det 19. århundrede. Hans kilde er oplysninger i *Dansk Alkoholstatistik* fra 1981, hvor samfundets årlige alkoholforbrug er omregnet til et gennemsnitligt forbrug af ren alkohol pr. individ over 14 år (illustreret i diagrammet med den bredt optrukne kurve). Arbejderklassens alkoholisering bliver da også til et spørgsmål om, at »drikkeriet trådte mere frem/tydeliggjordes i industrialismens byer og det industrialiserede arbejde«, samtidig med at alkoholforbruget langsomt, men sikkert svingede fra overvejende brændevin til øl (p. 166). Porskær Poulsen argumenterer således her snarere for, at det var industrialiseringen i sig selv, der gjorde en hidtil accepteret drikkeskik og spiritusnydelse til et problem, som »den fremvoksende kapitalistiske ideologi« fokuserede på. Også dette synspunkt kan der argumenteres for, men næppe samtidig med tesen om en alkoholisering af arbejderklassen som følge af industrialiseringen. Konklusionen på Porskær Poulsens redegørelse for baggrunden for afholdsbevægelsens opståen bliver da også snarest det sidstnævnte synspunkt: at industrialiseringen gjorde tidligere tiders drikkevaner uacceptable, og at det derfor blev nødvendigt »at sætte ind med en kamp mod drikkeriet, altså en yderligere disciplineringsstendens« (p. 165), som kom til udtryk i afholdsbevægelsen. Med paralleller til udviklingen i USA og England ser Porskær Poulsen med andre ord den danske afholdsbevægelse som et resultat af borgerskabets og småborgerskabets bestræbelser på at disciplinere den fremvoksende arbejderklasse. Som vi skal vende tilbage til, er dette udgangspunkt med til at farve hele Porskær Poulsens analyse af også den lokale afholdsbevægelse i Silkeborg.

Først vil det dog være på sin plads at gøre

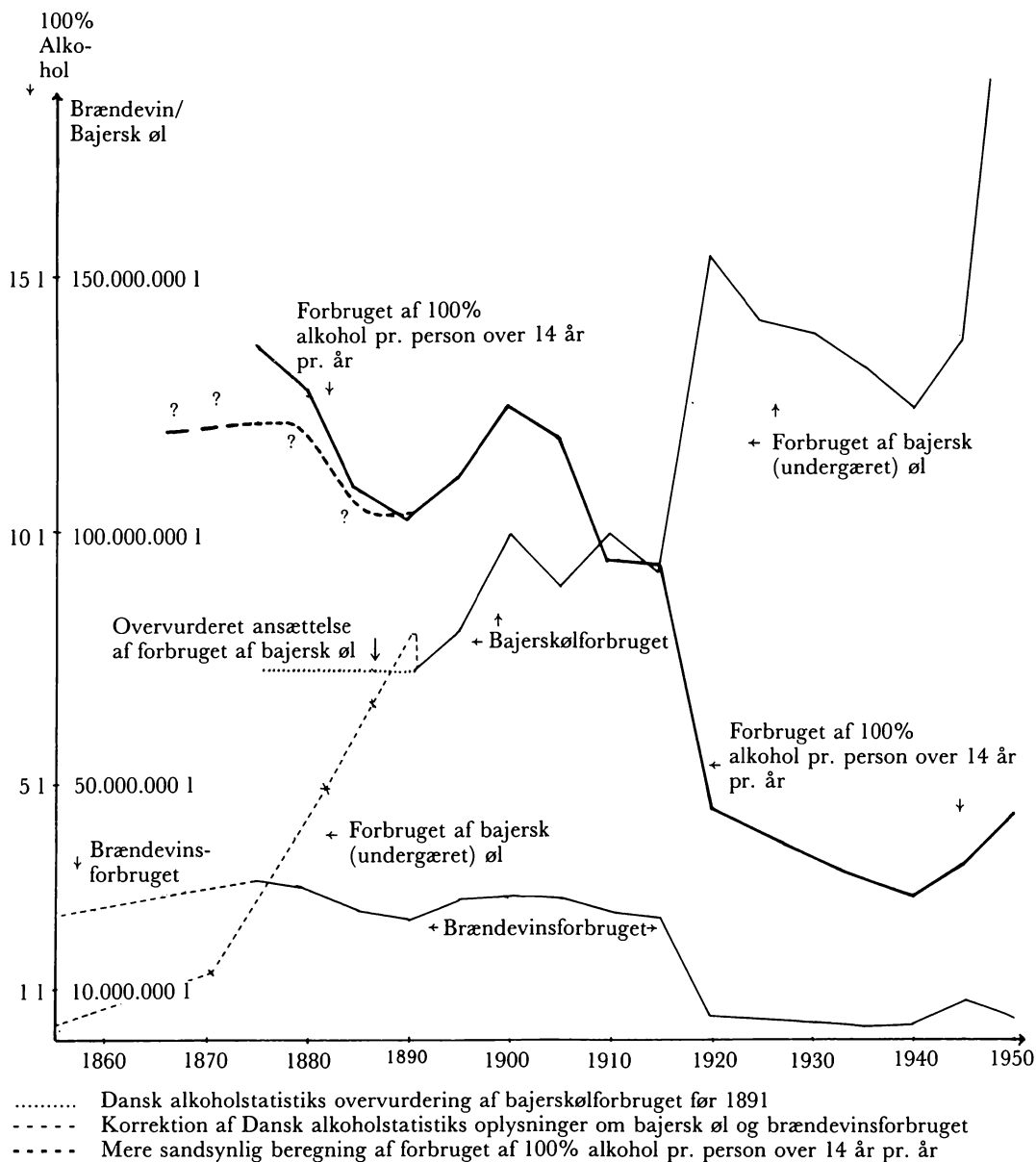
opmærksom på, at den ud fra *Dansk Alkoholstatistik* konstaterede markante nedgang i spiritusforbruget kan fortolkes på flere måder. En nærmere undersøgelse af *Dansk Alkoholstatistik*s oplysninger (de i diagrammet fuldt optrukne kurver) tyder på, at statistikken må suppleres. I følge handelsstatistiske oplysninger i de statistiske publikationer (fortrinsvis *Statistisk Tabelværk*) anses det samlede kendte brændevinsforbrug nemlig for at være steget svagt mod midten af 1870'erne, altså i perioden op til afholdsbevægelsens gennemslag i 1880'erne², for derefter igen at falde indtil 1890 – et fald, der i betragtning af den kraftige befolkningstilvækst bliver mere markant.

Dette fald i brændevinsforbruget i 1880'erne må givetvis hænge sammen med en holdningsændring i dele af befolkningen. Porskær Poulsen citerer således dr. H. P. Ørum, der i 1889 på grundlag af lægeindberetninger fra hele landet om udviklingen i drikfældigheden konkluderer, at drikkeriet specielt var aftaget hos den mere velhavende del af befolkningen, og at navnlig gårdmandstanden syntes at være langt mindre drikfældige end tidligere³. Porskær Poulsen mener, at dette må hænge sammen med kapitaliseringen af landbruget og de deraf følgende bevidsthedsmæssige ændringer i gårdmandsklassen, der resulterede i en mere rationel, kalkulatorisk tankegang og en tæmning af drifterne, der bl.a. udelukkede den overvældende og helt almindelige indtagelse af alkohol, som havde været en given ting i det gamle landsbyfællesskab (p. 164). Vi finder denne forklaring lidt hurtig, og vil blot fremføre, at faldet i brændevinsforbruget tydeligt faldt sammen med de folkelige bevægelser, Indre Missions og den grundtvigske bevægelses, udvikling på landet og dermed med den mådeholdstanke, der vandt tilslutning blandt et flertal af disse bevægelser tilhængere, som i øvrigt blev rekrutteret fra et bredt udsnit af landbosamfundet. I Grindsted ses det f.eks., at det nye livssyn, der lå i tilslutningen til Den indre Mission og grundtvigianismen, betød at tilhængerne modererede deres alkohol-

2. Jvfr. tillige *Dansk Good Templar Tidende* 5. årg. 1886 nr. 2 p. 20.

3. H. P. Ørum: *Om Brugen af spirituøse Drikke uden for København*. Kbh. 1899. p. 15.

Oversigt over det samlede forbrug af bajersk øl og brændevin og forbruget omregnet til 100% alkohol pr. person over 14 år (årlig).

forbrug. Tilmed opstod Grindsted Totalafholdsförening (under Danmarks Afholdsförening) netop blandt sognets grundtvigske landmænd⁴.

Faldet i det gennemsnitlige alkoholforbrug udelukker således ikke, at der samtidigt kan

have været et reelt stigende forbrug blandt de samfundsgrupper, der blev direkte og kraftigt berørt af den industrielle udvikling i byerne.

Faldet i brændevinsforbruget må desuden, som Porskær Poulsen da også gør opmærksom på, ses i sammenhæng med et øget ølfor-

4. Sidsel Eriksen: Kirken og kroen. Træk af en stationsbys udvikling 1850–1950. Utrykt prisopgave 1984.

brug. Hverken Porskær Poulsen eller *Danmarks Alkoholstatistik* gør imidlertid opmærksom på, at dette øl var det nye, undergærede og stærkere bajerske øl, som lanceredes af Carlsberg i 1847, men som først for alvor vandt indpas i 1870'erne og 1880'erne. *Dansk Alkoholstatistik* forudsætter et konstant forbrug af det stærkere øl i årene 1875–1890, hvilket bevirker, at det gennemsnitlige forbrug af ren alkohol nok vurderes for højt i 1875 og for lavt i 1890. Den stiplede ølkurve i tabellen skitserer et mere virkelighedsnært billede af forbruget af det stærkere øl⁵. Den tidligere omtalte H. P. Ørum skriver da også, at forbruget af det bajerske øl var tiltaget stærkt omtrent over hele landet, og at det tildels havde neutraliseret den gode virkning af det faldende brændevinsforbrug, ligesom han antyder, at ølforbruget især bredte sig i de lavere sociale lag⁶. Det nye øl må samtidig også ses som en afløser af de gamle, ofte hjemmebryggede, mildere ølsorter og mjød. Det blev en populær drik overalt, såvel i gæstgiverierne på landet som i byernes værtshuse, men øllet var dyrt, og opretholdt man tidligere tiders drikkeskikke, gik det galt. Det er da også karakteristisk, at en af afholdsbevægelsens første store landvindinger var gennemførelsen af en ny, hård ølskat i 1891 (Lov af 1/4-1891) – en skat, der i øvrigt skabte grundlag for de første oplysninger om bajerskølforbrugets størrelse. I forhold til tiden før 1891 antages forbruget af det bajerske øl almindeligvis at være faldet med ca. 20% på grund af beskatningen⁷.

Men skønt det gennemsnitlige alkoholforbrug faldt i årene op til 1890, omend nok en smule mindre end beregnet af *Dansk Alkoholstatistik*, så steg det til gengæld igen i 1890'erne, meget muligt som et resultat af den voksende industrialisering, der vendte

1880'ernes ellers positive udvikling. Det store fald efter århundredskiftet må derimod nok ses både i sammenhæng med såvel afholdsbevægelsens som de øvrige folkelige bevægelers dæmpende indflydelse på forbruget og som et resultat af restriktioner, forbud og afgifter på alkoholen. Det drastiske fald i brændevinsforbruget i 1917 må dog først og fremmest tilskrives den afgift, der mere end tidoblede brændevinsprisen.

Mens det nye øl således delvist erstattede den stærkere brændevin⁸, var øllet i følge Porskær Poulsen en langt mere »social« drik. »Det tager tid at drikke øl, rusen kommer langsomt – og over øllet diskuterer arbejderen og udvider sin bevidsthed« (p. 165). Porskær Poulsen tilslutter sig her Karl Kautsky, der hævdede, at netop værtshuset var en forudsætning for de tyske proletarers politiske liv (p. 165). Det er dog nok tvivlsomt, om det nye stærke øl var helt så bevidsthedsudvidende og politisk fremmede som Porskær Poulsen og Karl Kautsky synes at mene. Tværtimod sløvede og ruinerede det arbejderen på en måde, som i hvert fald størstedelen af det hjemmebryggede, overgærede øl aldrig havde gjort, og en fordrukken arbejder kunne slet ikke klare sig i industrisamfundet. Man kunne lige så vel argumentere for, at først gennem afholdsbevægelsens alkoholfrie fællesskaber, der blev et alternativt miljø til værtshuset, kunne arbejderen disciplinere sig selv og dermed bane vejen for et politisk engagement i arbejderbevægelsen. Eller som en socialdemokratisk afholdsmand engang formulerede det: »...Jeg kan for mit eget vedkommende sige, at min politiske og faglige interesse først blev vakt, da afholdsbevægelsen havde gjort mig ædru«⁹. Derfor blev han først afholdsmand og siden socialdemo-

5. Jvfr. bl.a. Birgit Nüchel Thomsen: Industrielle foretagere på Tuborg 1873–1885. Kilder og studier. Kbh. 1980 p. 50 og Kristof Glamann: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. årh. Kbh. 1962. Bilag D. og A. Fraenkel: Gamle Carlsberg. Et bidrag til dansk industrihistorie og industriel udviklinghistorie. Kbh. 1897 p. 307 og Danmarks Afholdsblad Nr. 41, 15/11 1892 p. 2 og Dansk Alkoholstatistik 4. udg. 1981 p. 4–7.

6. H. P. Ørum: Op. cit. p. 14–16.

7. Salmonsens Konversationsleksikon. 2. udg. Bd. IV p. 580.

8. Øllets alkoholindhold sættes almindeligvis til omkring 5%, medens brændevinens alkoholindhold var ca. 40%. Stigningen i ølforbruget i slutningen af 1870'erne og 1880'erne modsvarer derfor ikke fuldstændig det samtidige fald i brændevinsforbruget målt i 100% alkohol.

9. Frode Markersen: Afholdsbevægelsen i Danmark. Bd. I. Kbh. 1939 p. 377.

krat. Slet så ligetil er sammenhængen nu næppe, men vi vil dog vove den påstand, at afholdsbevægelsen mange steder var med til at berede jorden for den begyndende arbejderbevægelse, og vi vil i det følgende søge at illustrere dette med Porskær Poulsens eget eksempel fra Silkeborg.

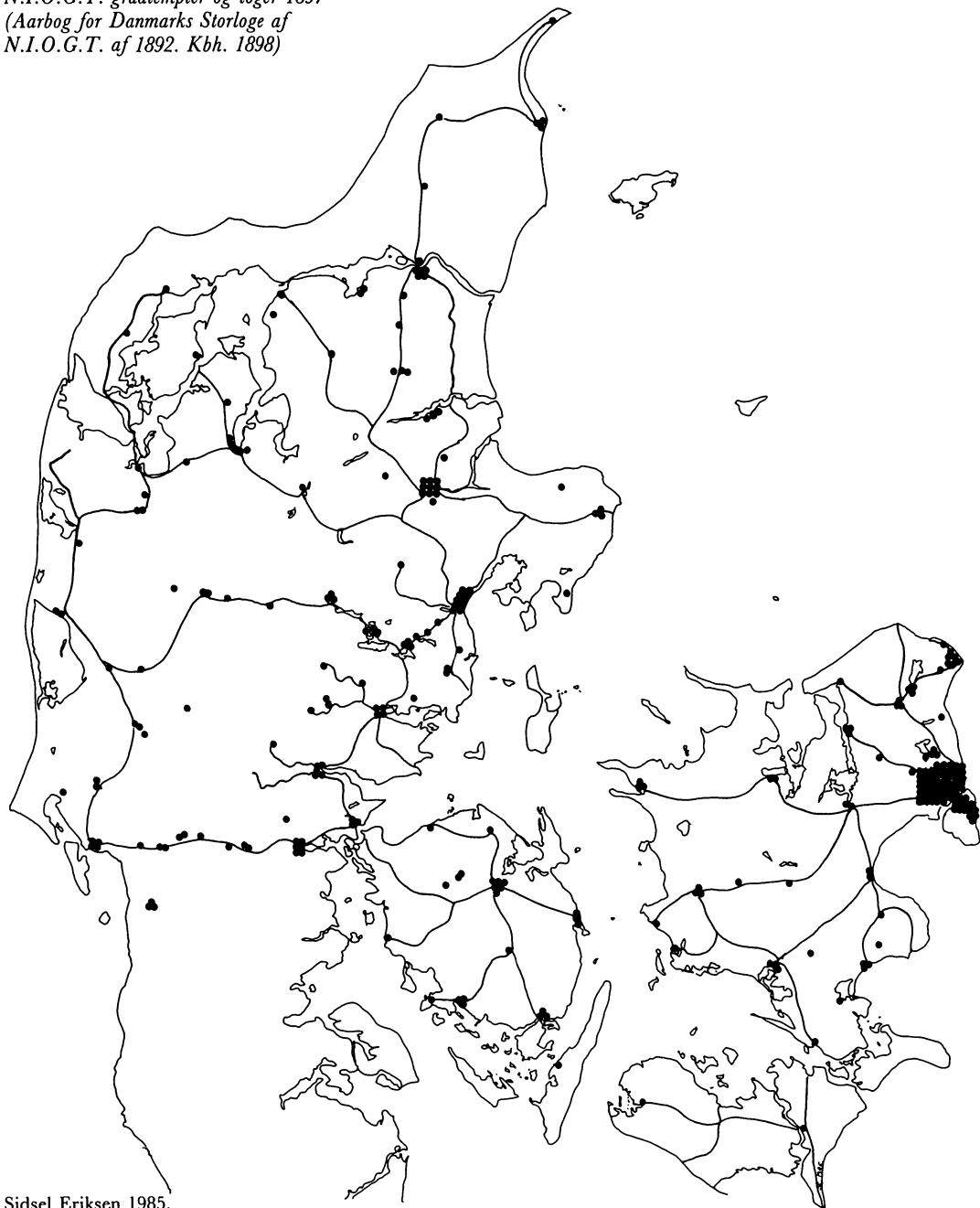
Som Porskær Poulsen gør opmærksom på, kommer afholdsbevægelsen tidligt til Silkeborg. Allerede et år efter oprettelsen af den første danske totalafholdsforening i 1879 dannede man den 10. oktober 1880 »Totalafholdsforeningen for Silkeborg og Omegn«. Den synes at have vundet hurtig og bred tilslutning. Efter kun et års forløb havde foreningen et medlemstal på omkring 200, og i 1897, hvor vi har den første bevarede medlemsliste, er tallet oppe på 474. Men hvad var det for en forening? Porskær Poulsen er ikke i tvivl; ud fra sin undersøgelse af foreningens virksomhed og medlemskreds karakteriserer han den som en klart småborgerlig forening. Såvel i det udadvendte, agitatoriske arbejde som i det interne, sociale og selskabelige liv er det begreber som respektabilitet, sømmelighed, ro og orden, der står i centrum i det livsyn, foreningen formidler, altsammen begreber, der samtidig er helt centrale i den bevidsthed, der knytter sig til den småborgerlige produktionsmåde. Porskær Poulsen finder da også, at det netop var håndværksmestre og de handlende, der i hele perioden dominerede ikke blot foreningens ledelse, men også medlemskredsen. Ikke fordi de var flest, men fordi de var i stand til at trække ikke blot hele familien, men også – og det er det centrale – deres ansatte tjenestefolk, lærlinge, svende og arbejdere med ind i foreningen. På grundlag heraf konkluderer Porskær Poulsen, at afholdsforeningen kan betegnes som »et småborgerligt forsøg på at organisere befolkningen (og især de lavere klasser) i et humanistisk, moralsk miljø, med fællesskab om sagen på tværs af classeskel« (p. 172). Her er med andre ord et klart eksempel på afholdsbevægelsen som en håndfast og direkte disciplineringsagent i småborgerskabets vellykkede forsøg på gennem afholdsforeningen at gøre deres underordnede til medgørlige afholdsfolk.

Slet så vidtrækkende konklusioner kan man dog næppe drage på grundlag af det foreliggende kildemateriale. Porskær Poulsen understreger selv, at det var de mindre handlende og småhåndværkerne, der stod i spidsen for foreningen, og at der næsten ingen tilfælde findes, hvor byens højere lag har været organiseret i afholdsforeningen (p. 171, note 25). De fleste foreninger havde netop i den første organisationsperiode en klar tendens til at vælge de mest etablerede blandt deres medlemmer til ledere. Det er nøjagtig den samme socialgruppe, vi på denne tid finder i spidsen for den begyndende politiske arbejderbevægelse. Porskær Poulsen taler om samarbejde på tværs af classeskellene, men det er et spørgsmål om, hvor stort et socialt og bevidsthedsmæssigt skel, der egentlig har været mellem småhåndværkerne og de småhandlende på den ene side og håndværkersvendene, lærlingene, de faglærte arbejdere og industriarbejderne på den anden side. Den sidste gruppe synes sammen med tjenestefolkene at have udgjort hovedparten af medlemmerne i afholdsforeningen, og de optræder ganske vist i den bevarede medlemsliste fra 1897 som tjenende hos denne eller hin håndværksmester, købmand, fabrikant, dyrlæge eller advokat, men kun i et mindretal af tilfældene optræder arbejdsgiveren selv som medlem af foreningen. Det lille »hos« i medlemslisten, som Porskær Poulsen har bemærket, har alene været en måde at identificere medlemmerne på. Ser man på Porskær Poulsens opgørelse over medlemmerne (p. 171), ville det da også være besynderligt, om de kun 52 småhandlende og småhåndværkere tilsammen havde kunnet beskæftige så mange som 185 arbejdere, svende og lærlinge. Men hermed er også en betydelig del af baggrunden for Porskær Poulsens meget håndfaste tolkning af foreningen som et direkte redskab for det såkaldte småborgerskab til disciplinering af arbejderne fjernet. Vi nærmer os i stedet noget, man snarere kunne kalde selvdisciplinering, og denne opfattelse kan kun bestyrkes af vores egen undersøgelse af afholdslogernes sociale grundlag og virksomhed.

»Danmarks Afholdsforening« udviklede sig i øvrigt fortrinsvis på landet, særligt i Nord-

N.I.O.G.T.-gradtempler og loger 1897
(Aarbog for Danmarks Storloge af
N.I.O.G.T. af 1892. Kbh. 1898)

Sidsel Eriksen 1985.

og Vestjylland, omend bevægelsen havde sit udspring i frikirkelige kredse i byerne. I det hele taget synes afholdsforeningerne at have virket helt parallelt med og til tider nærmest som et plagiat af de religiøse og folkelige bevægelser på landet. Såvel organisations- som

arbejdsformerne var de samme. Der blev holdt medlemsmøder, foredrag, fælles kaffebord, baller og udflugter, og i lighed med de øvrige folkelige bevægelser var adgangen til medlemskab fri og åben. Nye medlemmer optoges uden forudgående prøve, blot skulle de

underskrive et løfte om afholdenhed – et løfte, der dog fik karakter af edsafslæggelse¹⁰.

»Danmarks Afholdsforening« var ganske rigtigt – som Porskær Poulsen påpeger (p. 163, note 1) – langt den største af de mange afholdsorganisationer, der opstod herhjemme, men den var langt fra den eneste betydningfulde organisation. I byerne antog afholdsbevægelsen en ganske anden karakter i form af et logesystem. De første afholdsloger blev oprettet i København i 1880–81 som I.O.G.T.-loger (”International Order of Good Templars”) efter engelsk og amerikansk forbillede. Good Templarbevægelsen blev senere splittet på spørgsmålet, om medlemmerne måtte nyde de svagere, overgærede øl-sorter. I 1892 trådte tilhængerne af det lyse øl ud af I.O.G.T. og dannede i stedet N.I.O.G.T. (”Nordisk Independent Order of Good Templars”), som i løbet af få år udviklede sig til at blive den næststørste afholdsorganisation, kun overgået i medlemstal af »Danmarks Afholdsforening«. Som det fremgår af kortet over N.I.O.G.T.-logernes udbredelse i 1897, vandt denne bevægelse især tilslutning i København og købstæderne, men spredte sig i øvrigt som perler på en snor langs jernbanelinierne til de fremvoksende stationsbyer.

Netop Silkeborg er et glimrende eksempel på, hvor sammensat afholdsbevægelsen faktisk var. Ved hjælp af dagspressen og organisationernes medlemsblade, har vi forsøgt at få et overblik over afholdsbevægelsens omfang og medlemstal i Silkeborg i 1901–02. På dette tidspunkt var »Afholdsforeningen for Silkeborg og Omegn« (oprettet i 1880) klart byens største med over 300 medlemmer¹¹, selv om der i 1901 var blevet oprettet endnu en afholdsforening, »Hjemmets Lykke«, der i 1902 havde 50 medlemmer¹². Hertil kom to I.O.G.T.-loger: »Klippen« (oprettet 1883)

med 38 medlemmer og »Lykkens Arne« (oprettet 1898) med 41 medlemmer¹³. Desuden eksisterede der hele fire N.I.O.G.T.-loger: »Himmelbjerget«, der udskilte sig fra I.O.G.T.-logen »Klippen« i 1892, og som i 1902 havde 110 medlemmer, logen »Silkeborg« (oprettet 1893) med 70 medlemmer, logen »Tro mod Løftet« (oprettet 1897) med 80 medlemmer og logen »Jomsborg« (oprettet 1901) med 40 medlemmer. Under N.I.O.G.T.-logerne var der desuden en ungdomsloge, »Silkeborgs Haab«, med i alt 100 medlemmer¹⁴. Endelig har der også på denne tid eksisteret en D.G.T.O.-loge (Danmarks Good-Templar Orden) »Fremad« (oprettet i 1895) med 110 medlemmer, og en anden D.G.T.O.-loge, »Fredens Haab«, der udskiltes heraf og i 1902 havde 20 medlemmer¹⁵.

Logerne var således klart i overtal i byen, især når man tager i betragtning, at »Silkeborg Afholdsforening« blandt sine medlemmer talte flere, der var bosat i omegnen. Tilmed oplyses det i *Silkeborg Socialdemokrat* i 1904, at den anden afholdsforening, »Hjemmets Lykke«, også arbejdede i logesystem¹⁶.

Men hvad var det da, der adskilte logesystemet fra foreningsformen? Det umiddelbare indtryk er større lukkethed, men også større fortrolighed og indbyrdes forpligtelse mellem medlemmerne. Adgangen til medlemskab var på ingen måde fri og åben, tværtimod skulle man først anbefales, dernæst indballoteret og endelig indvies i ordenen ved en højtidelig ceremoni, hvor man ikke blot skulle aflægge et livsvarigt afholdsløfte, men også et løfte om at bevare ubrødelig tavshed om forhandlingerne inden for ordenen. Løftet var således langt mere forpligtende end det, der blev aflagt ved optagelse i afholdsforeningerne, men det betød dog på ingen måde – som antydnet af Porskær Poulsen (p. 170) – at medlemmerne ikke kunne udstødes, hvis de brød løftet. Det be-

10. En undersøgelse af afholdsbevægelsen set i forhold til det 19. århundredes religiøse bevægelser foretages p.t. af Sidsel Eriksen.

11. Beretning om Danmarks Afholdsforenings Virksomhed i dens 21. Regnskabsaar fra 1. Januar til 31. December 1900, s. 76.

12. *Silkeborg Socialdemokrat* 21/1 1902.

13. *Dansk Good Templar* 17/11 1901.

14. *Silkeborg Socialdemokrat* 15/11 1902.

15. *Silkeborg Socialdemokrat* 15/11 1902.

16. *Silkeborg Socialdemokrat* 22/11 1904.

tød heller ikke, at de ikke kunne genoptages, blot foregik dette ved en anden ceremoni, hvor det én gang afgivne løfte blev bekræftet på ny.

Logerne fungerede som broder- og søsterskaber med lukkede møder, der afvikledes efter nøje fastlagte forskrifter under ledelse af et sindrigt hierarkisk system af valgte embedsmænd, der varetog større eller mindre funktioner i logen. Under de ugentlige logemøder bar alle ordenssøskende særlige regalier, der tilkendegav deres ordensværdighed. Alt efter medlemskabets varighed var der mulighed for at blive optaget i en højere grad i ordenen, og hver gradsorden havde sine særlige regalier. I byer, hvor der var flere loger, blev der desuden med jævne mellemrum afholdt særlige møder for de ordenssøskende, der havde højere grader. I Silkeborg foregik disse møder, hvor man diskuterede logernes fællesanliggender og mere principielle forhold, i gradtemplet »Midtjylland«.

Det interessante er, at logerne med deres lukkethed og omfattende brug af pasord, ritualer og symbolsprog giver klare associationer i retning af de gamle håndværkertraditioner, hvor pasord, ritualer og symbolik spillede en stor rolle i både lav og zünft. Disse lighedspunkter er sikkert ikke uvæsentlige, når man skal forklare, hvorfor logerne fortrinsvis forblev et byfænomen, og hvorfor de tilsyneladende i særlig grad vandt tilslutning blandt byernes småhåndværkere og faglærte arbejdere. Desuden har logernes intime organisationsform og stærke fællesskab formentlig virket særligt tiltrækkende i det anonyme og rød-løse byliv, hvorimod den åbne foreningsform passede bedre til et landbosamfund, hvor alle kendte alle.

Til alt held er der for tre af Silkeborgs N.I.O.G.T.-loger samt for gradtemplet bevaret en serie forhandlingsprotokoller, som gør det muligt at se nærmere på logernes virke. I forhandlingsprotokollerne anførtes også alle nyoptagne ordenssøskende, og for at kunne sammenligne med medlemssammensætningen i »Silkeborg Afholdsforening« har vi i nedenstående tabel angivet den sociale fordeling af alle optagne ordenssøskende i logen »Tro mod Løftet« i årene 1897–1901:

Medlemmer af logen »Tro mod Løftet« 3/10 1897–31/12 1901

Handlende	5
Håndværkere ¹⁾	32
Øvrige selvstændige ²⁾	1
Underordnede tjenestemænd og funktionærer ³⁾	11
Håndværkersvende/faglærte	22
Industriarbejdere	30
Arbejdsmænd	5
Syersker	1
Tyende	5
Pensionister	4
I alt	116
Hustruer	49
Uidentificerede	29
I alt	194

¹⁾ Af de 32 anførte håndværkere har kun 8 med sikkerhed kunnet identificeres som selvstændige mestre. Hovedparten af de øvrige er formentlig svende eller faglærte.

²⁾ En vognmand.

³⁾ Omfatter kontorister og portører ved jernbanen.

Ses der i Porskær Poulsens tabel (p. 171) bort fra familiemedlemmerne: husmødre, ungkarle og ungpiger, viser den sociale fordeling af medlemmerne inden for de to organisationer sig at være meget lig hinanden. Heller ikke i logen »Tro mod Løftet« udgjorde de selvstændige erhvervsdrivende, som også her er småhåndværkere og småhandlende, noget flertal, tværtimod domineredes logen af håndværkersvendene, de faglærte og ufaglærte arbejdere og de underordnede funktionærer. Ser vi nærmere på den sociale sammensætning af logens embedsmænd, tyder heller ikke den på nogen »småborgerlig« dominans, snarere tværtimod. Hvert kvartal valgte logen i alt 12 embedsmænd, og som det fremgår af tabellen, har disse valg i det store og hele ret nøje genspejlet medlemskredsens sammensætning:

Embedsmænd i logen »Tro mod Løftet« 3/10 1897–31/12 1901

Handlende	2
Håndværkere	15
Underordnede tjenestemænd og funktionærer	4
Håndværkersvende/faglærte	10
Industriarbejdere	7
Arbejdsmand	4
Pensionister	1
<hr/>	
I alt	43
Uidentificerede	10
<hr/>	
I alt	53

NB! I tallet for hver gruppe er indregnet hustruer, der er blevet valgt til embedsposter.

Faktisk er den eneste gruppe, der for alvor er overrepræsenteret i forhold til medlemskredsen, gruppen af arbejdsmænd. I øvrigt ser det ud, som om man har benyttet valgene til embedsposterne til at knytte nye eller usikre medlemmer tættere til logen.

Skal man karakterisere logerne, må det nærmest blive som sammenslutninger af for en stor del socialt sårbare mennesker, der i logens fællesskab søgte at skabe et værn mod umiddelbare trusler mod de daglige eksistensvilkår, først og fremmest alkoholen, men også sygdom og død, for hermed at opnå en tålelig tilværelse. Logerne fungerede nærmest som små, familieagtige fællesskaber, hvor man indbyrdes titulerede hinanden som broder og søster. For at kunne bevare en sådan intimitet måtte logerne ikke blive for store – i så fald måtte der hellere oprettes nye loger, og det er forklaringen på de mange loger i Silkeborg. En gensidig forpligtelse, omsorg og interesse prægede logernes daglige arbejde. Et af de faste udvalg under logerne var sygeudvalget, der sørgede for at syge ordenssøskende modtog regelmæssige besøg fra logen. Blev

sygdommen langvarig, ydede de fleste loger, så vidt de formåede, også økonomisk støtte til den sygdomsramte familie. Desuden havde logerne en fælles livsforsikring. I 1897 argumenterede en broder for nødvendigheden af at slutte op omkring denne, »da vi jo næsten alle er af den Klasse, som ikke kunde tænke sig at efterlade stort ...«¹⁷. I år 1900 fandt broder M. Sørensen det ligefrem væsentligt, at ordenssøskende i en slags solidaritet lagde penge ud for hinanden, men så vidt var det nu ikke alle, der ønskede at gå¹⁸. Derimod møder vi i flere tilfælde henstillinger til medlemmerne om at handle i bestemte brøders eller søstres butikker. Således opfordres medlemmer af »Himmelbjerget« i 1893 til at handle hos en bagerbroder, og en søster anmodede i 1898 sine ordenssøskende om at gøre deres indkøb hos hende i de artikler, hun førte i sin forretning¹⁹. En af de lidt større opgaver, logerne tog op, var hjælpen til de omrejsende svende, der besøgte Silkeborg. De fik i reglen en krone og en overnatning, og begrundelsen var interessant nok, at det var en opgave, som lavene tidligere tog sig af²⁰.

Fra kommunalt hold var man da også opmærksom på logernes arbejde. Som et argument for at yde kommunal støtte til logerne i Silkeborg, fremførte det socialdemokratiske byrådsmedlem Sejersén i 1902, at logerne på grund af deres arbejde sparede kommunen for en hel del penge til fattigvæsenet, og at selv om det kunne fremføres, at logernes virksomhed ikke var tilstrækkeligt kendt, så kom logernes indre anliggender ikke byrådet ved. Tilmed fremførte Sejersén følgende: »Logerne virker gennemgaaende mere energiske end Afholdsforeningerne, hvilket da særligt er Tilfældet i de store Byer, idet disse Selskaber kontrollerer Medlemmerne«²¹.

At brødrene og søstrene i logerne udøvede

17. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Tro mod Løftet«. Fhp. 1897–1900. Den 19/10 1897.

18. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Midtjylland«. Fhp. 1893–1902. Den 9/12 1900.

19. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Himmelbjerget«. Fhp. 1892–1893. Den 12/3 1893 og »Tro mod Løftet«. Fhp. 1897–1900. Den 21/10 1898.

20. Silkeborg Socialdemokrat 13/8 og 18/8 1903 samt 1/2 1904.

21. Silkeborg Socialdemokrat 26/4 1902.

en streng indbyrdes kontrol med overholdelsen af løftet er givet. Behandlinger af anklager om løftebrud og ceremonielle udstødelser var et hyppigt punkt på dagsordenen. Man måtte jo ikke blot ikke nyde, men heller ikke byde berusende drikke, hvad der f. eks. førte til, at en broder, murer Jensen Bomholt, udstødtes, fordi »Han havde baaret en Baijer hjem til hans Logi fra Arbejdspladsen, som hans Madame skulde have for at blanke hans Sko«²². Men lige så hyppige som sagerne om udstødelse, er sagerne om genoptagelse. Hvis en broder eller søster oprigtigt fortrød og angrede det skete, var logen i reglen straks villig til at genoptage vedkommende. Flere gange møder vi ligefrem diskussioner i logerne om rigtigheden af de – efter nogens mening – lidt for hyppige genoptagelser, der jo kunne bevirke en faldende respekt for logernes arbejde. Særligt grelt var et tilfælde, hvor en broder var blevet udstødt 8–9 gange og nu påny søgte genoptagelse. Dette bevilgedes, men først efter at en broder havde fremsført, at han selv var blevet udstødt og genoptaget 4–5 gange, før det lykkedes for ham for alvor at (for)blive afholdsmand²³. Det er i det hele taget karakteristisk for afholdsbevægelsen som helhed, at der var en meget stor og meget hurtig udskiftning i medlemskredsen. Logebrødre og -søstre passede dog også på hinanden på andre måder. Udeblev et ordensmedlem i længere tid fra de ugentlige logemøder, trådte et andet af logens faste udvalg i funktion, nemlig besøgsudvalget, som opsøgte og talte med vedkommende. Kortspil var ikke forbudt blandt medlemmerne – snarere vidt udbredt, men for at beskytte medlemmerne økonomisk var det for-

budt at spille om penge. Der måtte i alt fald ikke spilles om for store pengebeløb, ligesom der heller ikke måtte spilles kort under møderne²⁴.

Men mens logerne indadtil virkede i deres egen lukkede verden, kunne brødrene og søstrene ikke undgå kontakten med det omgivende samfund, og det var ikke altid lige problemfrit. Der er således flere sager, hvor en logebroder tilsyneladende blev tvunget til at hente eller byde øl på sin arbejdsplads. I 1893 ønskede en møllersvend, der var blevet udstødt, således ikke straks at blive genoptaget: »Mølleren, han var hos, drak nemlig Dag ud og Dag ind og kommer der nogle Fremmede med Korn til Møllen, skulde de bestandig have en Møllerdrum«, som det var hans opgave at fremskaffe, hvorfor han bestandig ville komme til at bryde sit løfte, indtil han fik en anden plads²⁵. En anden broder blev ligeledes anklaget for løftebrud, fordi han havde hentet spiritus. Den anklagede broder hævdede, at dette ikke skete til eget brug, men efter ordre fra hans arbejdsgiver. I dette tilfælde besluttede man derfor ikke at udstøde ham, men i stedet at henstille til arbejdsgiveren, »at han ikke sendte sine Folk, som var Good Templars i Byen efter Spiritus«²⁶. Udskænkningsskikke blandt mestre og foresatte var i det hele taget et problem for afholdslogerne. På et tidspunkt appellerede man ligefrem til byens håndværksmestre og til borgmesteren om at afskaffe udskænkningen af vin og spiritus ved svendeprøverne: »Det at der serveres Spiritus ved Svendeprøverne er en Efterligning fra Lavstiden, da det dengang var Skik og Brug, at en Svend, som havde bestaaet Prøven, skulde drikkes godt

22. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Himmelbjerget«. Fhp. 1901–1903. Den 31/5 1903.

23. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Midtjylland«. Fhp. 1893–1902. Den 2/10 1892 og 8/12 1900.

24. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Midtjylland«. Fhp. 1893–1902. Den 10/4 1894.

25. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Himmelbjerget«. Fhp. 1892–1893. Den 14/2 1893.

26. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Himmelbjerget«. Fhp. 1892–1893. Den 14/11 1892.

27. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Himmelbjerget«. Fhp. 1901–1903. Den 16/4 1902.

fuld«²⁷. Logerne henstillede altså med andre ord til byens mestre om ikke at forlede svendene til druk. Det er jo næsten Porskær Poulsens disciplineringsstese vendt på hovedet!

Logerne havde dog også dårlige erfaringer med arbejdsgivere, der ønskede at udnytte resultaterne af afholdsbevægelsens virke til egen fordel. Enhver kunne jo se, at en afholdende svend var så langt den bedste arbejdskraft. I gradtemplet »Midtjylland« fremførtes det således, at »Mange Arbejdsgivere sender tidt Bud til Logerne, om disse ikke vilde lade ham vide naar den eller den har brudt sit Afholdsløfte for saa at afskedige Medlemmerne«. Og selv om det faktisk blev diskuteret, hvorvidt en arbejdsgiver havde ret til at kræve afholdenhed af sine ansatte, og selv om man i logerne godt kunne se, at dette alt andet lige kunne virke fremmende for sagen, var man dog enige om, at »Enhver Arbejdsgiver, der ønsker at have ædruelige Arbejdere, maatte selv vise sine Folk Vejen ved selv at blive Afholdsmand«²⁸. I logen »Tro mod Løftet« var der ligefrem modstand mod optagelsen af en svend, fordi det var svendens mester og ikke ham selv, der ønskede optagelsen²⁹.

Logernes sociale engagement var dog i hovedsagen indadvendt og rettet mod medlemmernes egen tilværelse, selv om de undertiden tog afgrænsede sociale spørgsmål op, som ikke kunne løses med logernes egne ressourcer. I 1905 argumenterede man således for kommunal bespisning af de fattige skolebørn³⁰, og i 1903 var logerne med i oprettelsen af et svendehjem i byen, i øvrigt i samarbejde med »Arbejdernes Fællesorganisation«³¹. Men selv om der nok i afholdsbevægelsen var en tendens til at se drikkeriet som hovedårsagen til alle sociale dårligheder, er der

dog næppe nogen tvivl om, at netop bevægelsens stærke sociale engagement var med til at øge medlemmernes forståelse for samtidens sociale og økonomiske levevilkår og bibringe dem en bevidsthed om og erfaring for, at de i fællesskab med andre kunne øve en aktiv indflydelse herpå. Det er derfor rimeligt at antage, at det for mange afholdsfolk blev en naturlig udvikling, at de også engagerede sig aktivt i den begyndende faglige og politiske arbejderbevægelse, ikke mindst når man tager den betydelige støtte i betragtning, afholdsbevægelsen i starten fik fra mange ledende socialdemokrater, deriblandt – som vist af Porskær Poulsen – fremtrædende agitatorer som A. C. Meyer og i øvrigt også Peter Sabroe.

Meget tyder i alt fald på, at afholdsbevægelsen mange steder har fungeret som en slags katalysator for den begyndende arbejderbevægelse. En undersøgelse af foreningslivet i de danske stationsbyer har vist, at forbløffende mange fagforeninger og socialdemokratiske partiforeninger første gang så dagens lys i den lokale afholdsloge eller på det lokale afholdshjem, ligesom der er bemærkelsesværdigt mange afholdsfolk at finde blandt den organiserede arbejderbevægelses pionerer. I den sydjyske stationsby Vamdrup optræder således såvel formanden for den lokale afholdsforening som øverste templar for den lokale N.I.O.G.T.-loge som stiftere af den socialdemokratiske forening, og afholdshjemmet i Vamdrup var længe det sted, hvor alle socialdemokratiske møder blev afholdt, ligesom mange fester og selskabelige sammenkomster blev arrangeret af afholdsforeningen og partiforeningen i fællesskab³².

Meget kunne tyde på, at noget lignende har været tilfældet i Silkeborg. Keld Dalsgård Larsen har således uden tvivl ret, når han

28. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Midtjylland«. Fhp. 1893–1902. Den 16/4 1902.

29. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Tro mod Løftet«. Fhp. 1900–1903. Den 28/12 1900.

30. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Himmelbjerget«. Fhp. 1903–1905. Den 5/2 1905.

31. Kjeld Dalsgaard Larsen: Arbejderliv og faglig organisering i Silkeborg 1840–1940. Silkeborg 1985. p. 85.

32. Inge Bundsgaard: »Arbejderbevægelsen i stationsbyen. Træk af Vamdrup socialdemokratiske forenings historie i tiden før 2. verdenskrig« i Nyt fra Stationsbyen 5 p. 14–17. Artiklen er et led i en større undersøgelse af foreningslivet i de danske stationsbyer.

mener, at der længe var et nært forhold mellem afholdsbevægelsen og arbejderbevægelsen³³. Ganske vist har vi ikke i detaljer søgt at følge, hvilken rolle afholdsbevægelsen spillede i de første politiske organisationsforsøg i Silkeborg. En sådan undersøgelse vanskeliggøres også af, at der mangler medlemslister for såvel Socialdemokratiet som for afholdsforeningen i de første år, ligesom der heller ikke synes at være bevaret hverken forhandlingsprotokoller eller medlemslister for den i 1883 oprettede I.O.G.T.-loge. Vi har alene gennemgået forhandlingsprotokollen for »Silkeborg socialdemokratiske Forening« for årene 1884–1904, hvor såvel bestyrelsesvalgene som nyoptagne medlemmer er angivet, samt noteret os de fagforeningspionerer, Dalsgård Larsen omtaler, og stikprøvevis sammenlignet disse navnelister med Afholdsforeningens medlemsliste fra 1897 samt navnene på de optagne medlemmer i N.I.O.G.T.-logen »Himmelbjerget« fra 1892–93 og i logen »Tro mod Løftet« i årene 1897–1901 og på de medlemmer af logen »Silkeborg«, der blev tildelt grader i årene 1893–1916. Denne lille stikprøve, som kun kan give nogle minimumstal, viser i sig selv både et betydeligt medlemssammenfald og et ikke helt ubetydeligt ledersammenfald mellem afholds- og arbejderbevægelsen. Noget tyder på, at den politiske og faglige arbejderbevægelse i Silkeborg vandt usædvanlig godt gehør i de organiserede afholdsfolks rækker, og at disse var med til at danne ryggraden i den lokale arbejderbevægelse i de første år. Det er måske symptomatisk, at mens Socialdemokratiet i Silkeborg havde en noget spag start i 1884 og måtte genoprettes både i 1891 og i 1895, så havde afholdsbevægelsen fungeret kontinuerligt blandt de lavere klasser i byen siden oprettelsen af »Silkeborg Afholdsforening« i 1880 og havde, som vist, omkring århundredskiftet en bred basis i byen. Ser man således alene på de ca. 200 navne, der nævnes i forhandlingsprotokollen for »Silkeborg socialdemokratiske Forening« i årene 1895–1904, dels som bestyrelsesmedlemmer, dels som

nyoptagne medlemmer, kan næsten en fjerdedel genfindes som organiserede afholdsfolk enten i Afholdsforeningen eller i de loger, vi har undersøgt. Og blandt de pågældende er flere, der fik en fremtrædende plads inden for arbejderbevægelsen. En af pionererne i Silkeborgs arbejderbevægelse, væver Madsen, var således i 1897 medlem af »Silkeborg Afholdsforening«. Den unge smedesvend A. Washington, der i 1892 blev formand for den socialdemokratiske forening og året efter også for smedenes nyoprettede fagforening, stod samtidig som logemedlem i logen »Himmelbjerget«. Maskinmester M. Sørensen, der i en årække sad i bestyrelsen for partiforeningen, og som blev den første formand for den socialdemokratiske sygekasse, var samtidig i en række år øverste templar og den ledende personlighed i logen »Tro mod Løftet«. Også Søren J. Jensen, der var med til at danne »Arbejdsmandenes Fagforening«, og som siden blev den første formand for »Tekstilarbejdernes Fagforening«, var et fremtrædende medlem af logen »Tro mod Løftet«. Hermed skulle vores antagelse om afholdsbevægelsen som en forløber for arbejderbevægelsen være om ikke på nogen måde bevist, så i alt fald sandsynliggjort for Silkeborgs vedkommende.

Dermed være ikke sagt, at det nære forhold mellem afholds- og arbejderbevægelsen var uden problemer og konflikter. I årene omkring og efter århundredskiftet kan man i den socialdemokratiske presse finde flere eksempler på, at der bliver advaret mod at lade afholdssagen gå forud for de politiske mål. På et møde i »Silkeborg socialdemokratiske Forening« påtalt det da også i 1898, »at Afholdssagen ofte hindrede Arbejdet i Arbejdersagen, saaledes at energiske Folk mere kastede deres Arbejde over Afholdssagen og dette generede Arbejderbevægelsen en Del«. En ledende socialdemokrat og afholdsmænd, den tidligere omtalte maskinmester M. Sørensen, imødegik dog denne påstand og fremhævede, »at disse to Foreninger godt kunde Arbejde Haand i Haand uden hver for sig at skade den enkelte Forenings Særinteresser«³⁴.

33. Keld Dalsgaard Larsen: Op. cit. p. 84.

34. Silkeborg lokalhistoriske arkiv: Socialdemokratisk forening. Fhp. 1884–1911. Den 30/8 1898.

At afholdssynspunktet fortsat vandt tilslutning blandt socialdemokraterne fremgår da også. I december 1901 foreslås det i den socialdemokratiske forening at nedsætte et udvalg sammen med Venstre og Good Templarlogen, der skal opstille en fælles kandidatliste til det forestående byrådsvalg³⁵, og efter opfordring af maskinmester Sørensen erklærer samtlige opstillede kandidater, at de vil gå ind for indførelsen af alkohollære som skolefag og tillige være med til at arbejde for, at afgiften på beværterbevillinger ikke bortfalder³⁶. Socialdemokraternes imødekommenhed har dog muligvis ikke været uden sammenhæng med, at det samtidig vedtoges i lojerne at støtte det parti, der ville gøre mest for afholdssagen³⁷. Ville Socialdemokratiet bevare afholdsfolkernes stemmer, måtte det derfor føre en aktiv afholdspolitik.

Netop kommunalpolitikken var dog et problem, som kunne bringe skår i forholdet mellem afholds- og arbejderbevægelsen. I den tidligere omtalte stationsby Vamdrup kan man se, hvorledes afholdsorganisationers forsøg på at opnå kommunalpolitisk indflydelse gennem opstilling af en selvstændig valgliste i 1906 skabte problemer. Listen splittede de potentielle socialdemokratiske stemmer således, at hverken afholdslisten eller socialdemokraterne opnåede valg. Det skulle naturligvis ikke styrke afholdsbevægelsens popularitet i de socialdemokratiske kredse. Selv om mange socialdemokrater vedblev at støtte afholdssagen i de følgende år, kan man se, hvorledes det nære samarbejde mellem de to organisationer efterhånden hører op, og hvordan der gradvist synes at ske en holdningsændring hen mod at betragte afholdssagen som et rent personligt anliggende, der ikke skulle blandes ind i det politiske arbejde³⁸. Der har formentlig mange steder fortsat været et ikke ubetydeligt medlemssammenfald mellem afholds- og arbejderbevægelsen også i årene ef-

ter 1. verdenskrig, selv om afholdsbevægelsen da begyndte at gå kraftigt tilbage i medlems-tal. I disse år kan man bl.a. se afholdssagen taget op til diskussion i de socialdemokratiske ungdomsorganisationer (således diskuterede man i Bramminge den 2. november 1933 forholdet mellem socialismen og good-templarismen)³⁹. Men derudover synes afholdsbevægelsen ikke at have spillet nogen direkte og fremtrædende rolle for den organiserede arbejderbevægelse, selv om afholdsforeningerne og afholdslojerne formentlig fortsat udgjorde et vigtigt alternativt socialt og kulturelt miljø for mange arbejdere.

Porskær Poulsen er også i sin artikel inde på forholdet mellem afholds- og arbejderbevægelsen, og også han fremhæver afholdsbevægelsens betydning for den organiserede arbejderbevægelse, men ud fra en noget anden synsvinkel end den vi her har anlagt. Netop fordi han – som vi indledningsvist fremhævede – fra starten betragter afholdsbevægelsen som et resultat af småborgerskabets bestræbelser på at disciplinere arbejderklassen, sætter han et alt for skarpt socialt og ideologisk skel mellem de to bevægelser. Den småborgerlige afholdsbevægelses påvirkning af arbejderbevægelsen bliver dermed noget *udefra* og *oppefra* kommende (p. 178). Han fremhæver videre, at afholdsbevægelsen ved i sin propaganda at lægge vægt på arbejdernes økonomiske og sociale fordele ved afholdenheden og behovet for respektabilitet var med til at formulere nødvendigheden af, at arbejderen disciplinerede sig selv og tilpassede sig til det borgerlige samfund. Det var en argumentation, der kunne overtages af arbejderbevægelsen selv, og Porskær Poulsen slutter heraf, at afholdsbevægelsens afgørende betydning for udviklingen inden for arbejderbevægelsen lå i denne påvirkning i reformistisk retning, en påvirkning, der blev så meget desto stærkere ved, at afholdsbevægelsen orga-

35. Som note 34. Den 10/12 1901.

36. Som note 34. Den 4/1 1902.

37. De danske Afholdsorganisationers Landsforbunds arkiv: Silkeborg. »Midtjylland«. Fhp. 1893–1902. Den 18/8 1901.

38. Inge Bundsgaard: Op. cit. p. 21–22.

39. ABA. Bramminge DSU. Forhandlingsprotokol 1928–1935.

Nr. 82.

Mel.: Allons enfants de la patrie. (Marseillaisen).

Op til Kamp hver Mand og hver Kvinde,
Lad os slutte os tæt i Geled,
Lad os nu sønderknuse vor Fjende,
∴ Vi vil ikke med ham slutte Fred. ∴
Alkohol vil vi rydde af Jorden,
Skabe Lykke i Hus og i Hjem
Og Velstand lade spire frem,
Ej skal Drukkenskab herske i Norden.
Good Templars, giv nu Agt,
Vær du kun uforsagt,
Vor Fjende maa
Tilgrunde gaa;
Han ej Pardon skal faa.

Snart i hvert Hus der findes en Hule,
Hvor man frækt skænker ud Spiritus;
Det er langfra, man Lasten vil skjule.
∴ Nej, man praler endog af sin Rus. ∴
Man for Ølfyrster laver Kongresser,
For Mønt, der fortjenes saa raat,
Rejser Statuer, Kirker saa flot,
Ved at Folket i Lasten man presser,
Enhver bør kunne se,
At sligt maa ikke ske;
Slig Uforstand
Ej raade kan
Udi et oplyst Land.

Skal vi taale at plyndres til Skjorten,
Af hver Bajerskøl-Sprittfabrikør,
Som bæres med Titel og Orden,
∴ Skönt de kun lever af vor Malheur. ∴
Nej se, nu vil vi afkaste Aaget,
Drikkelasten vi udrydde vil;
Vi vort nu gøre vil dertil,
At ej mer Folket skal gaa i Taaget.
Good Templars, giv nu Agt,
Vær du kun uforsagt,
Vor Fjende maa
Til Grunde gaa;
Han ej Pardon skal faa.

Sangen er hentet fra Sangbog for Nordisk Independent Order of Good-Templars (Kbh. 1893) Teksten og ikke mindst melodien viser med al tydelighed afholdsbevægelsens identifikation med arbejderbevægelsens ideer.

niserede og påvirkede mange af de arbejdere, der senere kom til at spille en rolle inden for arbejderbevægelsen. Porskær Poulsens konklusion er med andre ord, at afholdsbevægelsen spillede en betydelig – omend måske ikke afgørende – rolle for reformismens gennemslag i den danske arbejderbevægelse (p. 181–182).

Vi finder, at Porskær Poulsen her på én gang både overvurderer og undervurderer afholdsbevægelsens betydning. Der er ingen tvivl om, at han har ret, når han karakteriserer de værdier, afholdsbevægelsen formulerede, som småborgerlige. Eksemplet fra Silkeborg tyder på, at afholdsbevægelsen udviklede sig inden for og blev ledet og organiseret af akkurat de samme sociale lag, som dannede grundlag for den organiserede arbej-

derbevægelse. Dermed må disse værdier i afholdsbevægelsen naturligvis have påvirket arbejderbevægelsen. Men man kan ikke på dette grundlag slutte til nogen årsagssammenhæng mellem den »småborgerlige og reformistiske« afholdsbevægelse og reformismens gennemslag i arbejderbevægelsen, sådan som Porskær Poulsen synes at gøre. Uden i øvrigt at gå ind på hele reformismedebatten må det være tilstrækkeligt at fremhæve, at de forhold, der var med til at gøre afholdsbevægelsen »småborgerlig og reformistisk«, var de samme, som var ansvarlige for den tilsvarende udvikling inden for arbejderbevægelsen, og at det var forhold, der skal ses i sammenhæng med de særlige strukturer i den danske industrielle udvikling med mange små virksomheder og et deraf følgende tæt-

tere forhold mellem arbejdsgivere og ansatte.

Er det en overvurdering af afholdsbevægelsens betydning at ville gøre den (med)ansvarlig for reformismens gennemslag i den danske arbejderbevægelse, er det på den anden side en grov undervurdering at ville reducere den til blot at være en småborgerlig disciplineringsagent. Det betyder ikke, at disciplineringsaspektet er uinteressant, tværtimod er det et meget spændende og væsentligt aspekt at få med i studiet, ikke blot af afholdsbevægelsen, men også af de øvrige folkelige bevægelser.

Men for det første er disciplineringsbegrebet alt for komplekst og abstrakt et begreb til at kunne anvendes på en så simpel og håndfast måde, som Porskær Poulsen her gør det, og for det andet er afholdsbevægelsens betydning langt fra udtømt med disciplineringsaspektet alene.

Afholdsbevægelsens betydning ligger først og fremmest i, at den var den første brede folkelige bevægelse, der var i stand til at organisere de sociale lag, ingen af de øvrige religiøse og folkelige bevægelser for alvor havde kunnet vinde tilslutning blandt. Heri og i det forhold, at bevægelsen i kraft af sit stærke sociale engagement var med til at øge disse samfundsgruppers forståelse for de sociale og øko-

nomiske vilkår, de levede under, lå et samfundsforandrende potentiale, der stod i modsætning til bevægelsens formulerede ideologi, og som gør den til et spændende led i hele det 19. århundredes demokratiseringsproces.

Det er Porskær Poulsens fortjeneste at have peget på et nyt og spændende forskningsområde. Har vores kommentar end været kritisk, er det blot et resultat af bestræbelserne på at indkredse nogle problemstillinger inden for dette område. Det er givet, at det ville være spændende at få undersøgt samarbejdet og forholdet mellem arbejder- og afholdsbevægelsen nærmere. Såvel landets afholdsforeninger som byernes afholdsloger fortjener en grundig udforskning, og der er her en oplagt mulighed for at drive sammenlignende studier med de øvrige nordiske lande, hvor afholdsbevægelsen er helt anderledes veludforsket. Man behøver blot at pege på spørgsmålet om, hvorfor den danske afholdsbevægelse i årene efter 1. verdenskrig så hurtigt svinder ind, og i modsætning til afholdsbevægelsen i de øvrige nordiske lande mister næsten enhver politisk indflydelse. Der er nok af problemer at tage fat på, og det er vort håb, at denne debat kan være med til at sætte skub i forskningen i afholdsbevægelsens historie.

Bidrag til Den danske skoles Historie (fortsat)

Af Ning de Coninck-Smith

I Fortid og Nutid (bd.32, hft.3, 1985) anmeldte jeg Unge Pædagogers genudgivelse af Joakim Larsens 3-bindsværk om den danske Folkeskoles historie fra 1536-1898, skrevet i årene 1893-1916. Som nævnt i anmeldelsen skulle genudgivelsen følges op af en antologi om Folkeskolens historie fra 1898-1984, skre-

vet af personer med interesse i folkeskolens historie i det 20. århundrede.

I forsommeren 85 kom så antologien »Bidrag til den danske skoles Historie, 1898-1984¹«, der udover en indledning skrevet af redaktørerne Chresten Kruchov, Kirsten Larsen, Ellen Nørgaard og Grethe Persson

1. Bidrag til Den danske skoles Historie bind. 4, 1898-1984. Red. Chresten Kruchov, Kirsten Larsen, Grethe Persson og Ellen Nørgaard, Unge Pædagogers Forlag 1985.

indeholder seks forskellige bidrag til forståelsen af skolens historie i dette århundrede samt to korte oversigter over skolelovene og udviklingen i antallet af elever og skoler i det 20. århundrede.

I indledningen gives dels en begrundelse for antologiens forskellige temaer dels et kort rids af udviklingen i befolkningens erhvervs- og levevilkår og de politiske partiers skiftende holdninger til skolen. Herudover bringes følgende indlæg:

Grethe Persson skriver om *børns vilkår i og uden for skolen* med ønsket om at belyse betydningen af arbejde, bolig, ernæring og de sociale forhold i øvrigt for børnenes tilpasningsmuligheder. Hun viser også hvordan skolen igennem det sidste århundrede har søgt at »takle« de tilpasningsvanskelige børn fra opdragelseshjem til specialklasser og konkluderer, at det ikke er tilstrækkelig at sætte ind overfor børns psykiske problemer, men at man også i højere grad må være opmærksom på børns fysiske vilkår.

Ellen Nørgaard beskriver *skolebyggeriet fra 1900-1980* set i lyset af befolkningens levevilkår, erhvervs sammensætning, og de pædagogiske og skolehygiejniske udviklinger. Vægten lægges på sammenhængen mellem centraliseringen af skolevæsenet fra sidst i 30'erne – begrundet i ønsket om opdragelse af en mere fleksibel og mobil arbejdskraft – og de omkostninger det har haft. Skolen er ikke længere en »naturlig del« af børnenes dagligdag – tæt ved hjem og venner – men et fremmed og uoverskueligt sted. Derved er planlægningen af skolebyggeriet med til at fremme opsplitningen af de sociale relationer og følelsen hos børnene af fremmedgørelse og af altid at være den lille.

Henrik Windinge behandler *folkeskolens udviklingsmuligheder og den økonomiske politik* centreret omkring påvisningen af kommunernes stadig større indflydelse siden 1958, hvilket har fremmet udviklingen af et meget forskelligartet skolevæsen. Forfatteren ender med at konkludere, at det idag i stadig højere grad er de økonomiske spareplaner, der er bestemmende for skolens udvikling end pædagogiske overvejelser.

I Chresten Kruchovs artikel om *Socialdemo-*

kratiet og folkeskolen påvises hvilken rolle skolen har spillet i den socialdemokratiske ligedspolitik. Arbejdet med indførelsen af den fri mellem fra 1937 og den gradvise udskydning af delingen af eleverne samt forlængelsen af den skolepligtige alder kan ifølge forfatteren alle henføres hertil.

De kvindelige lærerinders kamp for opnåelse af ligestilling med mændene i uddannelses-, stillings-, og lønsammenhæng behandles af Kirsten Møller. Hun påviser hvordan denne »kønsskamp« kulminerede i perioden 1915-22. Resultatet blev godt nok ligeløn – på papiret – med funktionærloven af 1919, men reelt betød fastholdelsen af et såkaldt forsørgertillæg at de mandlige lærere fik mere løn i 20'erne og 30'erne.

Endelig behandler Niels Kryger, Kirsten Larsen, Kim Foss Hansen og Jette Bøndergaard *udviklingen inden for henholdsvis dansk-, matematik og orienteringsfaget*.

Redaktionen nævner i forordet at godt nok har man ladet sig inspirere af Joakim Larsen, men man har ikke ønsket at skrive skolehistorie sådan som han gjorde. Det er ikke ambitionen om at dække skolens historie i alle detaljer i hele det 20. århundrede, der har været styrende, derimod ønsket om at følge nogle forskellige temaer i løbet af en kortere eller længere del af perioden. De seks temaer er valgt fordi »de rammer nogle beskrivelsesniveauer, som vi har fundet væsentlige og interessante for 80'ernes debat om skolen« (s. 10). Alene denne begrundelse vidner om inspirationen fra Joakim Larsen og endnu tydeligere bliver det efter at have læst artiklerne, der alle er skrevet med det klare formål – som også var Joakim Larsens – at lære af historien.

Dette erklærede formål har indtil for relativt nyligt kunne skræmme enhver »seriøs« – historiker, og måske er det een af forklaringerne på, at der blandt de ni forfattere kun er een uddannet historiker. De resterende er alle personer, der som lærere, pædagoger eller psykologer har deres daglige arbejde i folkeskolen.

Ser man nærmere på de emner, der behandles i antologien kan man konstatere en forskydning væk fra den definition af skole-

historie, som fandtes hos Joakim Larsen og som har levet videre langt op i det 20. århundrede.

Skolens udvikling ses ikke længere kun som et produkt af de politiske forhandlinger på Christiansborg, af de pædagogiske strømninger – og »tidsånden«, som hos Joakim Larsen – men som et resultat af hele den samfundsmæssige udvikling, dvs. at også økonomiske, befolkningsmæssige og erhvervsmæssige forhold inddrages.

Og som en nyudvikling inden for skolehistorien forsøger man at komme tættere på de børn, som det hele jo handler om, bl.a. gennem undersøgelse af det fysiske miljø og børns levevilkår.

Disse nyudviklinger indenfor skole- og barndomshistorien har indtil for nylig ikke haft særlig stor indflydelse på den danske skolehistorie. I Frankrig, Vesttyskland, England og Sverige har man derimod længe arbejdet med skolehistorie på denne måde. Men det kan undre, at den »empiriske fantasi«, som udenlandske forskere har udfoldet med hensyn til brug af andre kildetyper end de traditionelle – dvs. lovgivningsmateriale, statistik og fremstillinger – ikke har sat sit præg på værket. Hvorfor har man ikke i højere grad inddraget erindringer, interviews, fotos og film? Netop for det 20. århundredes barndoms- og skolehistorie ville dette være helt naturligt.

Selvom emnevalget og tilgangen hertil må betragtes som tegn på en positiv udvikling indenfor den danske skolehistorie, kan man kun beklage at redaktionen har fravalgt emner, som pædagogikkens historie og studiet af læreprocesserne (s. 11). Begrundelserne herfor er, at der allerede findes en del fremstillinger

af pædagogikkens historie og at det først er i 70'erne at man er begyndt at forske i læreprocesserne (s.st.).

Disse to emner berører nemlig nogle af de spørgsmål, som det indtil videre har vist sig vanskeligt at løse inden for den moderne materialistisk funderede skole- og barndomshistorie, nemlig for det første hvilken forbindelse er der mellem den samfundsmæssige udvikling og skolens praksis? Og for det andet hvordan opleves skolen af eleverne? Hvordan analyserer man disse forhold især for de lidt ældre perioder, hvor det ikke er muligt at foretage observationer og hvor kildematerialet til børnenes egne oplevelser er meget begrænset?

Fravalget af netop disse to emner har efter min mening den konsekvens, at der gennem antologien tegnes et billede af især de politiske og økonomiske intentioner med skolen i Danmark i det 20. århundrede. Men hvordan disse intentioner blev realiseret og oplevet af børn og voksne, står der ikke så meget om.

Som »rigtig« historiker vil jeg til sidst lidt pedantisk beklage at der til flere af artiklerne er et dårligt noteapparat – eller slet intet, samt at man ikke i højere grad har kommenteret det statistiske materiale, der bringes i bogens sidste afsnit.

Det er som bekendt så let at kritisere – meget sværere at gøre det selv. Og hvis man holder bidragene i denne bog op mod hvad der ellers er skrevet om det 20. århundredes danske folkeskole – og det er ikke særlig meget – så synes jeg det er godt at andre har taget den handske op, som Joakim Larsen kastede for snart 100 år siden. Lad os da håbe at endnu flere – også gerne historikere – vil gøre det samme.

Anmeldelser

Dansk lokalbibliografi. Frederiksborg amt. Udarbejdet af Eva Deichmann. Bibliotekscentralens Forlag, 1985. 492 s. Kr. 810,00.

Efter udsendelsen af Roskilde bibliografien er man nu nået til nr. 2 i rækken af de amtslige lokalbibliografier. Lad det være sagt straks: der er lagt et kæmpearbejde i den foreliggende bog, og resultatet står mål med indsatsen. Lokalhistorikere, slægtsforskere, planlæggere o.m.a. har i lokalbibliografien virkelig et godt redskab til at orientere sig om, hvad der er skrevet og udgivet om personer, steder og institutioner i deres område.

Målet er, at hvert af de nuværende amter skal have sin egen lokalbibliografi, hvor stort set alt, hvad der er skrevet om og har relation til personer og steder i det pågældende amt, er taget med. Det gælder trykte bøger, duplikeret materiale i form af bøger (det vil især sige kommunale budgetter, kommuneplaner o.lign.), dele af bøger, tidsskriftsartikler og småtryk, samt kort ned til målestok 1:60.000. Det er meget vigtigt, at man har valgt at tage de kommunale og amtskommunale udgivelser med, ligesom man har været opmærksom på det righoldige materiale, der findes i Det kgl. Biblioteks småtryksamling, og som normalt ikke vil være at finde i Dansk Bogfortegnelse. Det er desuden vigtigt, at redaktionen har været alle lokalhistoriske arkiver og samlinger igennem. Ofte vil man her finde lokale udgivelser, som aldrig har fundet vej til Dansk Bogfortegnelse.

Man skal dog være opmærksom på, hvad man ikke kan finde i en lokalbibliografi: skønlitteratur, avisartikler og alt hvad der vedrører offentlige myndigheders, foreningers og virksomheders indre liv. På foreningsområdet vil man således ikke kunne finde vedtægter, medlemsfortegnelser og generalforsamlingsberetninger, medens man til gengæld vil kunne finde foreningsblade og årsberetninger.

Frederiksborg lokalbibliografien er opbygget på en meget overskuelig måde. Først en systematisk indholdsfortegnelse, som er valgt fremfor et egentligt emneregister. Dette valg må siges at være meget fornuftigt, selv om der ikke kan være så mange indgangsord som ved et emneregister. Decimal-klassensystemets inddeling er anvendt (med visse modifikationer), men tallene fra systemet er ikke opgivet oven over hvert emne, og det føles ikke som noget savn. Dog kunne man nok have brug for et lille register, hvor hovedgrupperne i den systematiske inddeling er anført. Er man uøvet i sy-

stemet, betyder det, at man skal søge hele den systematiske indholdsfortegnelse igennem for at være sikker på at have fundet det emne, man gerne vil læse noget om.

Efter den systematiske indholdsfortegnelse følger den topografiske opdeling, hvor vi for amtskommunen og de enkelte primærkommuner får de udførlige bibliografiske data om al den litteratur, der har kunnet opstøves om den pågældende kommune og opstillet under de samme grupper, som under systematikken. Hver enkelt af de i alt 9.625 indførelser har et løbenummer. Specielt i forbindelse med registeret er det et velfungerende og meget lidt pladskrævende system. Lokalbibliografien afsluttes med en fortegnelse over alle de aviser og blade, der lokalt har været udgivet, og med et kombineret navne- og stedregister, der er overordentlig nyttigt og ud fra de stikprøver, jeg har foretaget, tilsyneladende også ret dækkende. Kun ved en enkelt indførelse kunne jeg ikke finde den pågældende person i navne- og stedregisteret (6510). I øvrigt må redaktionen roses for den meget grundige korrekturlæsning.

Når der er kommet en så god bibliografi ud af anstrengelserne falder noget af æren tilbage på Dansk Lokalbibliografi's hovedredaktion. I den nu 3. reviderede vejledning til brug ved udarbejdelse af lokalbibliografier har man i de enkelte amter et meget udførligt redskab, som også vil være med til at sikre en høj grad af ensartethed. I Frederiksborg amt har man dog på visse punkter fraveget standarden, og for mig at se er der tale om forbedringer. I det daglige arbejde med bibliografien må det således være en lettelse, at der ikke findes flere forskellige registre bagi, men blot et samlet navne- og stedregister.

I småtingsafdelingen kan også nævnes, at man i Frederiksborg har undladt invertering, altså efternavn først, når der er tale om flere forfattere. Det gør det lidt mere flydende at læse en indførelse.

Vi glæder os til, at resten af landet bliver dækket med lokalbibliografier af en forhåbentlig lige så høj standard.

Flemming Just

Brug sognekommunearkiverne! Rapporter til seminaret på Landsarkivet for Fyn 10/6 1983 om forskning på grundlag af Sognekommunearkiverne fra før 1933. Redigeret af Poul Thestrup. Arkivserien nr. 21, 1983. Kr. 80,00.

Kommunearkivregistraturer for de kommuner, der er indgået i primærkommunerne Fåborg og Ejby, udgivet af Landsarkivet for Fyn, 1982–1983 og for de kommuner, der er indgået i primærkommunerne Møn, Hørsholm og Rønnede, udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m., 1981–1984.

Erik Nørr: Præste- og sognearkiver. Forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundets historie i det 19. århundrede. Lokalhistorisk Afdeling/Landsarkivet for Sjælland m.m., 1983. 92 s., ill. Kr. 35,00.

Københavns magistrats sekretariatsarkiver 1805–1857, registratur udgivet af Københavns Stadsarkiv, 1985. 138. s. Kr. 40,00.

Sognekommunearkiverne kommer man ikke udenom, når man vil beskrive samfundsudviklingen og det enkelte menneskes ændrede vilkår i de sidste 180 år, hvad enten der fokuseres på rigshistorien eller lokalhistorien.

Indtil kommunesammenlægningerne, der var afsluttet i 1970, lå langt den overvejende del af sognekommunearkiverne stadig ude i sognekommunerne. Landsarkiverne havde sørget for at indsamle magistratsarkiverne i købstæderne frem til 1868, men videre var man ikke kommet i den systematiske indsamling af kommunearkiverne. Ved kommunesammenlægningerne skete det oftest, at sognekommunearkiverne blev sat på flyttebiler og kørt til primærkommunernes rådhus, hvor de opstilledes i mere eller mindre tilfældig orden.

Det var et meget prisværdigt initiativ til sikring af dette materiale, som Landsarkivet for Fyn tog i 1973, da der indledtes en systematisk indsamling af fynske kommunearkiver kombineret med udgivelse af registraturer over materialet. Man kan diskutere om det registreringssystem, der valgtes var det rette, men det er gennemført konsekvent i de 49 kommunearkivregistraturer, der er udgivet i Odense til dato. Et stikordsregister til fynske kommunalarkivregistraturer udarbejdedes samtidig med den første registratur.

Da man begyndte med at registrere mindre landkommuner, hvoraf en stor del benyttede det såkaldte Odder-system, blev det dette system, der blev vejledende ved registreringen. Dette system forekommer imidlertid lidet tilfredsstillende, når det drejer sig om registrering af større købstadskommuner som Svendborg og Fåborg. Arkivalier fra fagforvaltninger og institutioner er anbragt i de samme grupper, skoleudvalg, skolekommission og ungdomsskolenævn ligeså og alle arkivenheder har fået et fast løbenummer. Hvad vil man stille op med efterafleveringer? En hierakisk opstilling af

registraturen efter arkivskabende enheder ville have været mere tilfredsstillende, også for de små landkommuners vedkommende.

Landsarkivet for Sjælland har fulgt Landsarkivet for Fyns registreringssystem for kommunearkiver i registraturerne for Møn, Hørsholm og Rønnede kommuner og på Landsarkivet for Nørrejylland har man udarbejdet en modelregistratur for kommunearkiver, der også ligger tæt op heraf.

Fælles for indledningerne til disse arkivregistraturer er, at de er meget summariske. Man kunne have ønsket sig en redegørelse for det administrationshistoriske særpræg ved de enkelte kommuner, som i sig selv kunne være en god indgang til kommunehistorien.

En nyskabelse inden for arkivregistreringen er registraturen over Fåborg kommunale arkiv 1869–1970 fra 1983. I det ydre ligner den alle de andre kommunearkivregistraturer fra Landsarkivet for Fyn, men det specielle er, at registreringen og udgivelsen er sket ved hjælp af edb. En grov registratur er indskrevet på maskinlæsbart medium og alle ændringer i denne samt en automatisk udskrivning af et stikordsregister er sket ved hjælp af edb. En nærmere beskrivelse af fremgangsmåden er givet af Poul Thestrup i *Nordisk Arkivnyt* 2/84. På denne måde undgås stadige omskrivninger af større dele af manuskriptet og selv efter udgivelse vil en ny ajourført udgave lynhurtigt kunne produceres. Poul Thestrup har haft en stor datamaskine i Datacentret for Odenseanske Uddannelsesinstitutioner til rådighed for sin registrering, men også mindre anlæg kan anvendes til sådanne registreringsopgaver og vil givetvis i fremtiden kunne aflaste arkivarerne for meget rutinearbejde og derved frigive kræfter til andet. Men endnu må registraturen over Fåborg kommunale arkiv stå alene.

Det var en indlysende god ide at benytte 10-årsjubilæet for udgivelsen af den første kommunearkivregistratur fra Landsarkivet for Fyn til en publikation om, hvad man kan finde i sognekommunearkiverne. 13 arkivarer og historiestuderende fra Odense Universitet har skrevet 16 artikler om det materiale, der er at finde inden for de 7 hovedgrupper i registraturerne: sognerådets administration, brand- og bygningsvæsen, skattevæsen, socialvæsen, skolevæsen, vejvæsen m.m. og samfundsforhold i øvrigt.

Sognerådets administration er behandlet dels af Gitte Lundager Rausgaard, der har gennemgået sogneforstanderskabsprotokollerne i Horne i 1840'erne og fremlægger en oversigt over de mange forskellige sagstyper, sogneforstanderskabet behandlede, dels af Harry Christensen, der beskriver indholdet af de kommunale valgbøger 1841–1908 og viser, at det herigennem er muligt at tegne et billede af den brede befolknings politiske adfærd. Endelig giver Lotte Nielsen en grundig gennemgang af det sognekommunale regnskabsmateriale fra 1841 til 1933, hvor landkommunalloven fra 1867 medfører den største ændring, fordi

alle de hidtidige særregnskaber for skole-, fattig- og vejvæsen på dette tidspunkt samles til et kommuneregnskab.

Brand- og bygningsarkivalierne i sognekommunerne er behandlet af Henrik Fode, der fører sin artikel helt op til 1970 for at gøre opmærksom på, at der ikke er meget materiale at finde om byggesager i sognekommunerne før kort før kommunesammenlægningerne. I forstadskommuner til købstæder kan man dog være heldig at finde materiale fra 1930'erne. M.h.t. brandarkivalier kan i sognekommunearkiverne findes oplysninger om, hvem der blev brandmænd, mens det er i brandforsikringsarkivalier, man skal finde oplysninger om bolig- og bygningshistorie.

Begrebet skat efter formue og lejlighed indførtes i forbindelse med reglementet om fattigvæsenets indrettelse på landet i 1803, og Poul Thestrup har gennemført en undersøgelse af, hvorledes denne skatteform er benyttet i 10 fynske kommuner frem til kommuneskatteloven i 1903.

Kommunernes socialvæsen er behandlet af Maria Rytter, der gennemgår fattiglovgivning og fattigprotokoller for perioden fra 1708 til 1803, af Niels Verner Jensen, der beskriver Vindinge kommunes forsørgelsespraksis 1868–1901 og af Margit Mogensen, der beskriver perioden mere generelt og gør opmærksom på, at en del af det, der savnes i kommunearkiverne, vil kunne udfyldes ved materiale i amtsrådsarkiver og indenrigsministerium.

Landkommunale skolearkivalier fra 1841–1899 er beskrevet af Anni Bay med eksempler fra Horne kommune, mens Erik Nørr har valgt at beskrive, hvilke skole- og fattigarkivalier indtil 1841, der giver oplysninger om navngivne almindelige mennesker, og som derfor kan bruges til personalhistoriske og befolkningsmæssige undersøgelser.

Såvel Grethe Ilsøe som Karen Hjorth, der behandler sider af det, der i registraturerne kaldes »Samfundsforhold i øvrigt« – det er grupperne forsvarsvæsen, retsvæsen, sundhedsvæsen, handel og industri samt kommunale værker, håndværk, landbrug, foreninger og institutioner m.m. – konkluderer, at materialet her vanskeligt kan give basis for selvstændige undersøgelser, men på den anden side er oversete arkivalier, der vel kan give en ekstra dimension til forskellige lokalhistoriske undersøgelser. Grethe Ilsøe nævner desuden, at sundhedskommissionssagerne vil kunne indgå i generelle undersøgelser af forening, arbejdsmiljø og boligmiljø på landet.

Bogen afsluttes med Lars N. Henningsens redegørelse for de preussiske landkommunale arkiver i Nordslesvig for perioden 1867 til 1920.

Generelt kan siges at bogen bringer væsentligt nyt om kommunehistorien på landet, og det kan kun ønskes, at den vil inspirere andre til at forske i dette store materiale.

I de omtalte kommunalarkivregistraturer er stort set kun registreret, hvad der var at finde på kom-

munekontorerne, men Erik Nørr giver i præste- og sognearkiver en glimrende redegørelse for, hvor mange forskellige steder dele af et kommunearkiv kan være placeret, og hvor vanskeligt det kan være at se sammenhængen mellem de enkelte protokoller og sager, når de fysisk befinder sig så langt fra hinanden.

Den væsentligste årsag hertil er at overførelsen af præstens embedsfunktioner vedrørende skole- og fattigvæsen til sognerådene skete gradvis i perioden fra 1868 til 1933, hvorfor kommunalt materiale om fattig- og skolevæsen kan findes i præstearkiverne, hvor placeringen kan være afhængig af ændringer i sognegrænser i perioden.

Meget skolemateriale ligger endnu ude på de enkelte skoler og skolekommissionsmateriale privat hos de tidligere skolekommissionsformænd, ligesom det også er en kendt sag, at der endnu er sognerådssager at finde hos tidligere sognerådsformænd, der ikke havde tillid til den nye primærkommunes evne til at varetage sagerne tilfredsstillende – desværre ofte med megen ret. Det kræver betydelig lokalhistorisk indsigt at finde frem til dette materiale, og her har de lokalhistoriske arkiver en meget vigtig opgave.

Erik Nørr foreslår, at der iværksættes en indsamling af de præste- og sognearkiver, der endnu ligger hos private eller på skoler og at det samlede materiale derefter registreres i »totalregistraturer« omfattende så vidt muligt alt bevaret materiale uafhængigt af opbevaringssted.

Erik Nørr har opbygget sin totalregistratur således: A) Præsteembedet, B) Sogneforstanderskabet/sognerådet og C) Sognefogeden og har inden for de tre grupper anvendt sin egen systematik. For sognerådets vedkommende har han adskilt sagerne i syv punkter der omfatter sognerådets overordnede administration og to, der dækker institutionerne, socialvæsenets og skolevæsenets og foran hver enkelt pakke og protokol angives, hvor den fysisk er placeret. For hver arkivtype gives en kort oversigt over lovgivningsgrundlaget. Ud fra en sådan totalregistratur er det overskueligt, hvad der er bevaret og hvad der burde have været der, og derfor skal efterspores.

Københavns magistrats sekretariatsarkiver 1805–57 skal som kommunearkivregistratur nærmest sammenlignes med Landsarkivet for Fyns Magistratsarkiver til 1868 og Sjællandske Rådstuearkiver indtil 1868, Frederiksborg amt I, men denne sammenligning viser tydeligt, hvor helt specielle de københavnske forhold også dengang var i forhold til landets øvrige købstæder. Sagsgangen var ligeså formaliseret som i Danske Kancelli, man brugte resolutions- og referatprotokoller som indgang til sagerne. Sagsområderne var flere i København, fordi byen ikke som andre købstæder var underlagt amtmandens tilsyn. Således er l. sekretariats sager om separation, værgemål og session

sagstyper, der ikke findes i andre magistratsarkiver, det gælder også 3. sekretariatssager, overformyndersagerne. I 1. sekretariat findes desuden sager om legater, kirke- og skolespørgsmål, fattigvæsen, handel og søfart, mens 2. sekretariat behandlede sager vedr. borgerskab, laugene, veje og porte, syns- og taksationsforretninger m.m.

Det skal bemærkes, at en række sagsområder i løbet af perioden blev udskilt og henlagt til særlige kommissioner, bl.a. skoledirektion og justerkammeret, hvis arkiver ikke er medtaget i registraturen. Desuden er regnskabssager holdt uden for registraturen. Alle disse forhold er beskrevet i de ret udførlige indledninger til registratørens enkelte afsnit.

Birgitte Dedenroth-Schou

Vejledning i Lokalhistorie. Fra plan til bog. Redaktion Verner Bruhn. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. Kbh. 1985. 184 s. 145 kr. + porto. Bestilles ved udgiveren c/o Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K.

Med det senest udkomne bind i Dansk historisk Fællesforenings håndbogsserie er et betydeligt savn i den lokalhistoriske litteratur blevet afhjulpet. »Vejledning i Lokalhistorie« træder i stedet for Johan Hvidtfeldts kendte indledningsafsnit i Håndbog for danske lokalhistorikere. Fornylelsen var påkrævet, da den nævnte introduktion på de fleste områder efterhånden var blevet forældet. Siden håndbogens udgivelse er der sket en dramatisk udvikling især på det grafiske område med indførelse af offset og EDB-styret satsmaskineri. Adgangen til de lokalhistoriske kilder er også helt ændret i den forløbne menneskealder i kraft af de talrige nye trykte hjælpemidler og ikke mindst efter oprettelsen af de lokalhistoriske arkiver.

Behovet for en bog om emnet tydeliggøres derved, at en tilsvarende publikation udkom i Norge i 1984 nemlig Fladby og Winge: Lokalhistorie i emning. Fra idé til bok (Universitetsforlaget). Der er her grund til at trække nogle forskelligheder op mellem den nye danske vejledning og henholdsvis Hvidtfeldts introduktion og den norske håndbog.

Verner Bruhn har været redaktør og har bidraget med afsnittet om at skrive og redigere. Ud fra et bredt kendskab til de seneste års lokalhistoriske bogproduktion gennemgås en række hovedproblemer i forbindelse med enhver bogudgivelse. Den lokalhistoriske bogs komposition, illustrering, sprog og økonomi behandles med sikker forståelse for de enkelte deles betydning for helheden. I afsnittet om bogjura d.v.s. især spørgsmålene om ophavsretten havde man dog gerne set en mere indgående fremstilling af problemet om pligter og retigheder mellem redaktion og udgiver over for forfatteren. I praksis foregår meget redaktionsarbejde

jo gennem sproglig og grafisk tilretning af tekst og billeder, og der findes utvivlsomt på dette område en række mere eller mindre uskrevne regler og normer. Juridisk er henvisningen til litteraturen om ophavsretten vel holdbar, men det er vigtigt at have for øje, at man netop med lokalhistoriske forfattere ofte har at gøre med førstegangsskrivende, der ikke med rimelighed kan sammenlignes med den professionelle forfatter, der har en betydelig sikrere fornemmelse for tekstsammenhænge. Selvom man – endnu ikke – herhjemme har en standardkontrakt for lokalhistoriske bogværker som f.eks. i Norge, kunne det have været nyttigt at fået gengivet en ganske almindelig forlagskontrakt. Endelig hører til småtingsafdelingen det, at spørgsmålet om ISBN-nummerering ikke omtales. Det viser sig, at denne ikke helt uvæsentlige detalje endnu langtfra er slået igennem hos alle udgivere af lokalhistorisk litteratur.

Knud Prange behandler spørgsmålet om at bruge hjælpemidler og at finde kilder. Afsnittet er især m.h.t. benyttelsen af arkiverne såvel de statslige som de lokalhistoriske afbalanceret og vil helt sikkert lette den uøvede bruger og føre ham lettere igennem det nåleøje, som den første arkivundersøgelse erfaringsvis er. Benyttelsen af museerne, der ofte giver større heuristiske problemer end arkiverne, er behandlet mindre indgående. Man havde gerne set en fremstilling af den systematik, som museerne benytter især fordi kendskabet til denne i høj grad letter brugen af museumssamlingerne. En antydning af, hvilke forventninger man med rimelighed kan have til museernes registreringssystemer, ville også have været gavnlige. For det rigtigt stillede og det vedholdende spørgsmål er ofte af afgørende betydning for, om man får noget med sig hjem måske lige bortset fra billeder af genstande, som kan ses i udstillingen.

Grafikeren Eric Mourier behandler erfarent og smukt det svære emne om tilrettelægnings- og trykningen af bogen. Afsnittet vil være en håndsrækning for enhver redaktør, og det præsenterer den nye tekniks utrolige muligheder. Denne håndsrækning bør i de kommende år kunne aflæses i et bedre layout i fagets publikationer.

Adresselisten bag i bogen er nyttig. Kun burde Stednavneudvalgets adresse være byttet ud med Institut for navneforskning ved Københavns Universitet.

Sammenlignet med både den norske håndbog og Hvidtfeldts afsnit i Håndbog for lokalhistorikere er Vejledning i lokalhistorie tydeligt mere præget af den rent håndværksmæssige side af bogproduktionen. Denne indfaldsvinkel har bl.a. medført, at de teoretiske og kildekritiske overvejelser, som Hvidtfeldt havde gjort sig, her er forsvundet. Og dog nødvendiggør benyttelsen af enhver lokalhistorisk kilde, skriftlig såvel som materiel, en kildekritisk vurdering. Ikke mindst spørgsmålet om forholdet mellem hovedkilder og illustrerende kilder er et vigtigt moment, for kilderne skal jo altid

vejes. Disse spørgsmål kan naturligvis studeres i andre værker, men man havde gerne set hele det apparat, der skal i anvendelse i forbindelse med lokalhistoriens tilblivelse, samlet på ét sted. Også fordi de tre forfattere helt tydeligt har evnen til at fremstille deres emner så sikkert og klart, kunne teorien med fordel have fået et par sider.

Vejledning til lokalhistorie er en bog, der med sikkerhed fremover vil blive benyttet flittigt af ethvert skriftudvalg. Den kan ikke undværes i det lokalhistoriske værksted.

Peter Bondesen

Kalundborgs historie. Redigeret af Tore Nyberg og Thomas Riis. Bd. 1 Tiden indtil 1830. Af Jørgen H. Andersen, Helge Hammer, Viggo Hansen, Finn Kiil Nielsen, Tyge Krogh, Inger-Margrethe Persson, Thomas Riis og John Stampe Christensen. Kalundborg Kommune 1985. 335 s. Kr. 250,00.

Kalundborgs oprindelse har næsten et eventyrskær over sig, grundlagt som byen er af en af Saxos helte, Esbern Snare. I middelalderen var det den eneste danske købstad med hele to borge, en af de få med bymur af teglsten, og i en periode rigets administrative centrum. I det trængselsfyldte 17. århundrede bevarede Kalundborg bedre end mange andre provinskøbstæder skindet på næsen, og oven i købet er der fra byen et ganske velbevaret rådstuearkiv, som kan danne grundlag for en række statistiske oversigter allerede ved udgangen af 1700-årene. Det er derfor overmåde glædeligt, at man netop i Kalundborg har set det som en opgave at få skrevet byens historie. Det tegner til at blive et storværk, af hvilket nu foreligger bind 1, tiden indtil 1830. Bind 3, en bygningsregistrant, udkom i 1983 (anmeldt i Fortid og Nutid bd. 31 s. 70 f.), mens bind 2 (1830–1980) og bind 4 med specialartikler, registre, tabeller m.v. kommer senere.

»Kalundborgs historie« er én af de mange byhistorier, der er udkommet i de senere år. Disse nye værker bringer, som det også er tilfældet med Kalundborgs historie, en væsentlig fornyelse til genren. Selv om de på mange måder, bundet som de er af opgaven, følger de gamle traditioner, er de ofte skrevet af et team af forskere til forskel fra de ældre byhistorier, der i mange tilfælde var enmandsværker. Det, at opgaven spredes på mange forfattere, giver mulighed for, at behandlingen sker med et bredere overblik og skelnen mellem det særegne – eller lokale – og det generelle. Det er denne model, der er brugt i det nu udkomne bind af Kalundborgs historie. Her er otte forfattere inddraget i arbejdet, og bindet afslører såvel de store fordele, som de – mere overskuelige – ulemper, der er ved denne fremgangsmåde.

Bindet indledes med Viggo Hansens kapitel om landskabet omkring Kalundborg. Når man har ac-

cepteret, at overskriftens »omkring« tages helt bogstaveligt, kan man med stort udbytte læse afsnittet. Men man skal ikke forvente en beskrivelse af selve byområdet overfladepografi, en beskrivelse af f.eks. udviklingen for Munkesøen, der afgrænsede Højbyen mod nordvest, dens betydning for middelalderbyens vandbefæstning og dens senere udtørring, eller et billede af de forhold, der gjorde, at man talte om Højbyen og Nederbyen. Derimod giver kapitlets gennemgang af områdets geologiske udviklingshistorie og af menneskets rolle i og udnyttelse af landskabet en fin introduktion til nogle af de vilkår, der har været for Kalundborgs udvikling. Især er der en god redegørelse for hvilke ressourcer, der har været til stede i det landbrugsområde, der udgør byens nærmeste opland.

Denne gennemgang må læseren så have i erindring, når emnerne bliver relevante. Det er nemlig et af de praktiske problemer ved udarbejdelsen af et værk som dette, at det kan være vanskeligt for de mange forfattere, og for en redaktion, at få samordnet de informationer, der gives i de forskellige afsnit. Forestiller man sig en fælles afleveringsfrist for bidragene, indser man let, at den enkelte forfatter kun med vanskelighed kan inddrage det, der står i de andre forfatters afsnit.

Efter den geologisk-geografiske indledning overtager historikere scenen. Opgaverne er fordelt kronologisk mellem Thomas Riis (ca. 1170–1570), Jørgen H. Andersen (16. og 17. århundrede), Helge Hammer (borgerskaber og skipper efter 1695), John Stampe Christensen (1720–1780), Finn Kiil Nielsen og Inger-Margrethe Persson (økonomiske og sociale forhold 1770–1830) og Tyge Krogh (andre sider af bylivet 1770–1830). Inden for de fire hovedperioder behandler de enkelte forfattere en række aspekter af bylivet, f.eks. de ydre rammer, byens øvrighed, kirkelige forhold, undervisningsvæsen osv.

Fremstillingen er fortrinsvis baseret på skriftlige kilder, mens materielle levn næsten udelukkende er inddraget som illustrationer, der kun forholdsvis sjældent direkte illustrerer det skrevne. Kun i Finn Kiil Nielsens og Inger-Margrethe Perssons afsnit finder man – i billedtekster – spor af, at forfatterne har benyttet bind 3 om byens huse. Og dog er omkring 25 af Kalundborgs nu stående huse rejst i 1600-årene og yderligere omkring 30 stammer fra 1700-årene, eller med andre ord: mere end en femtedel af den bygningsmasse, der eksisterede ved slutningen af 1800-årene, kan stadig ses i byen. Dette kunne være udnyttet også i dette bind, for som borgmester Aage Brejnerod skriver i forordet til bind 3: »Vore gamle huse er ikke blot smukke partier i bybilledet. De er samtidig bindeled tilbage til en gammel kultur ...«. Bind 1 s. 202 vises købmanden Anders Fåborgs regnskabsbog; hans gård ses bind 3 s. 176–181. Man kan ikke vise et billede af f.eks. tolderen Jørgen Jørgensen Stub (nævnt bind 1 bl.a. s. 156, s. 179 ff., s. 191 f. og s.

205), men man kan se hans hoveddør (bind 3 s. 64, s. 106, s. 107, s. 108 og s. 472). Nogle henvisninger, om ikke andet, havde virket dekorativt. Men i f.eks. gennemgangen af bygningsmassen ud fra brandtaksationen 1801 (bind 1 s. 258 ff.) havde det ikke alene været dekorativt, men også konstruktivt med henvisninger til bind 3, gerne i form af en nøgle til »oversættelse« af taksationens nummerring, der, så vidt jeg kan se, svarer til matrikelnumrene fra 1810, som er med i bind 3's jævnlingsregister. Dette kunne være gjort på et af de i øvrigt fortræffelige kortbilag og er så meget mere påkrævet, som der i billedteksterne ved de huse, der er vist som illustration, er anført nuværende adresser, således at man knap nok kan sammenholde billederne med tekstens henvisninger til taksationsnumre.

Thomas Riis' afsnit om de første knap 400 år af byens historie, fra grundlæggelsen omkring 1170 og frem til ca. 1560, fylder noget over en femtedel af den plads, der er blevet tildelt de langt kilderigere efterfølgende 270 år. Det bygger for størstedelen på skriftlige kilder, som er gennemgået kyndigt og grundigt. Man fornemmer dog en – formentlig redaktionel – beslutning om, at værket ikke skulle forsynes med noter, som en hæmsko for forfatteren. Thomas Riis har formået at disponere sin fremstilling således, at en fagkollega uden større besvær kan checke referencerne. Det ville jeg også selv have forsøgt under lignende omstændigheder, og det er med taknemmelighed, jeg læser de maskerede kildehenvisninger, f.eks. i forbindelse med lokaliseringen af de mange gadenavne. Men det havde nok lettet fremstillingen betragteligt, hvis referencerne havde kunnet gemmes af vejen i noter. De topografiske indslag er præget af mange mellemregninger i overvejelserne. Også noget af dette kunne måske være disponeret som notestof, hvorved de resultater, der kommer ud af overvejelserne, i højere grad havde kunnet få lov til at markere sig og blive kombineret med hinanden og med oplysninger om fysiske levn. Dette sidste er ikke noget problem, så længe Thomas Riis, huskandt og hjemmevant, færdes blandt de immaterielle dele af byens historie, såsom retsvæsen, bystyre, len og lensmænd, men når det gælder selve byens fysiske udvikling, står man tilbage med en følelse af at savne noget. Det er muligt, at dette afhjælpes i værkets bind 4, som kan tænkes at skulle omfatte en arkæologisk vurdering af både bymuren, der forsvinder ud af Kalundborgs historie på s. 28, og de to borge, hvor man indtil videre f.eks. leder forgæves efter et bud på, hvor længe den vestlige borg eksisterede, og hvorfor den blev opgivet.

Den langt større kilderigdom i 1500- og især 1600-årene er udnyttet af Jørgen H. Andersen, som har skrevet bogens nok mest spændende og letlæste afsnit. Jørgen H. Andersen har forstået at skære det ofte vanskeligt håndterlige materiale til, så det kan fremtræde med stor elegance, ja, han mestrer kilderne i en sådan grad, at selv gennem-

gangen af en række regnskaber bliver bibragt stor underholdningsværdi. Det er flot. Han fortæller om kildestoffet med kildekritiske kommentarer, men uden løftet pegefing, og han formår at bruge de sager, f.eks. fra rådstueprotokollerne, som man ser gengivet i enhver byhistorie, på en måde, så det ikke får karakter af pudsige episoder, men får funktion som verbal illustration af mekanismerne i byens liv. Samtidig sættes Kalundborg i relation til mere landsdækkende tendenser, og netop dette afsnit kan derfor med udbytte læses af folk, som er interesseret i de bredere udviklingstræk, og som er villige til at læse om dem med Kalundborg som eksempel.

Gennemgangen af det 18. århundrede indledes med Helge Hammers kapitel om borgerskaber og skippere fra 1695 med en oversigt over denne del af erhvervslivets mænd og midler.

De sidste 130 år af den periode, bindet dækker, optager næsten halvdelen af bindet med bidrag fra fire forfattere. Det er nok uundgåeligt, at man efterhånden får fornemmelsen af måske antydningvis trættende gentagelser i fremstillingen. Da det i nogen grad er de samme institutioner og forhold, der beskrives i de forskellige etaper, er det i et så stort værk som det foreliggende vist umuligt – og heller næppe læservenligt – helt at undgå at repetere f.eks. forklaringer på, hvad de forskellige fænomener indebar. Enkelte steder burde en redaktionel korrekturpen dog have slette et indtryk af manglende koordinering (f.eks. i præsentationen på s. 249 af Peder Paludan, som fra s. 161 så at sige har båret stoffet), men det er detaljer, som ikke har betydning for værket som helhed.

John Stampe Christensen har i sit afsnit om byen i 1700-årene som den røde tråd gennem behandlingen af en række emner brugt Peder Paludans beskrivelse af Kalundborg fra 1788, der nylig er genoptrykt. Paludans betragtninger er så uddybet ved at inddrage det kildemateriale, som perioden har efterladt. Det giver en god konsistens i fremstillingen, som i øvrigt virker en del mere som lokalhistorie end det forudgående og Tyge Kroghs efterfølgende afsnit. Til dette må så retfærdigvis føjes, at Københavns rolle i forhold til købstæderne i provinserne i 1700-årene har givet tendenser i retning af en mere isoleret tilværelse for de mindre byer, hvilket forfatteren da også får frem på udmærket vis.

Man mærker – og det siges i øvrigt også – i denne senere del af bogen, at det nu ikke længere er et spørgsmål om at finde kilder, men om at vælge, enten ud af en overflod eller en fremstillingsform, som tager mest muligt med. Forfatterne har dog tydeligvis alle formået at bevare overblikket, selv om det måske af og til, især for Finn Kiil Nielsen og Inger-Margrethe Persson kniber med også at formidle det til læseren i den statistisk prægede form, som det store kildemateriale nærmest presser ned over stoffet. Yderligere er overgangen til, hvad man kunne kalde 1800-årenes

nyurbanisering af købstæderne, i forskningssammenhæng ret sparsomt behandlet, og Finn Kiil Nielsen og Inger-Margrethe Perssons behandling af de mange tal kan derfor betragtes som en del af et nybrud, der med tiden vil give mulighed for en bredere behandling af netop denne periode. Men det er nok godt for læseren, at man har valgt at lade disse afsnit veksle med Tyge Kroghs mere fortællende afsnit om andre sider af byens liv. Disse er trods deres stofrigdom let læste og bidrager til, at de fleste af de linjer, der er trukket op i det forudgående, bliver ført videre.

Med bind 1 af Kalundborgs historie har vi nu den anden del af noget, der som allerede sagt tegner til at blive et virkeligt storværk, og som gør sin by ære. Det, jeg opfatter som det væsentligste savn ved det nu udkomne bind, den manglende inddragelse af materielle kilder, kan afhjælpes på flere måder. Den ihærdige læser kan selv etablere den koordination med bind 3, som kan give bind 1 en større rumlighed. Og i bind 4 må man, f.eks. i tilslutning til den gennemgang af Kalundborg Slot og len, som forudskikkes på s. 98, forvente en arkæologisk behandling og vurdering af de specielle og grundlæggende træk af byen mellem de to borge.

Ingrid Nielsen

Ellen Damgaard (udg.), *Peder Lykke – en husmand på heden*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. 1983. 348 s. Kr. 120,-.

»Havde vi ikke andet tilfælles saa havde vi da Minderne saa vi kunde sige til Hinanden »kan du huske den Gang«. Disse faa Ord staar for mig som Ord der er Magter for at aabne for Mindernes lønlige Kildevæld«. Husmanden Peder Lykkes minder gik helt tilbage til 1850, men da han i 1920'erne begyndte at skrive dem ned, stod han i samme situation som de mange andre »folkelige« erindringskrivere: den traditionelle kanal for kildevældet havde lukket sig. Der var mere at fortælle om end nogensinde, men det gamle bondesamfunds fortællekultur var selv omfattet af de forandringer, som en Peder Lykke kunne fortælle om. Før i tiden var det en nydelse at lytte, når »de Gamle« kom i »Fortællehjørnet«; nu – i tyverne – havde de unge »helt andre Interesser som ligger helt uden for det som samler om Hjemmets Arne«. (s. 192).

Den traditionelle faghistoriker har haft det ligesom de unge ifølge Peder Lykke. Han har ikke interesseret sig for at inddrage mindernes kildevæld blandt sine kilder. De var subjektive, de respekterede som regel ikke den objektive kronologi, og var skrevet af folk, som ikke havde skabt historie og som følgelig heller ikke var værd at skrive om. Dem kunne kulturhistorikeren og etnologen tage sig af. Men kulturhistorikeren og først og fremmest etnologen var heller ikke så interesserede. Hvad

kronologien og objektiviteten var for historikeren, var autenticiteten for etnologen. Men med nedskriften af erindringer havde de folkelige forfattere fjernet sig fra den autenticitet, som nærmere bestemt karakteriseredes ved mundtlighed, kollektivitet, ubevidsthed og anderledeshed. Først den nyeste tids vægtforskydninger mellem center og periferi (for nu at sige det kort) har skabt en situation, hvor der er skabt grundlag for en integration mellem historie og etnologi/antropologi – i den såkaldte mentalitetshistorie. Og med denne mentalitetshistoriske interesse er der skabt lydørhed for de »folkelige« erindringskrivers forsøg på at blande sig i »sejrherrerens« historieskrivning. Det er her man finder den væsentligste baggrund for de sidste 15 års strøm af danske og udenlandske bøger om folkelige erindringsbøger (og dagbøger og breve) og den dermed sammenknyttede udgivelse af sådanne bøger. Det er her man finder årsagen til, at Peder Lykke nu har fundet vej ud til et publikum langt uden for hjemmets arne.

Peder Lykkes liv er i bogstaveligste forstand mønstergyldigt for husmandslivet i årene fra 1850 til 1930. Han var en præmiehusmand, nærmest en realisering af de idealer, som skolelærerforfatteren C. A. Thyregod fra 1850'erne havde opstillet for landarbejderklassen. I sin grundige og klare indledning (100 s.) ridser Ellen Damgaard hele konteksten op, både den nære og den mere overordnede. Hun peger på de typiske træk (som når Peder Lykkes forældres ægteskabelige liv karakteriseres som »taget ud af samtidens statistiske betretninger« (s. 32)) og på det særlige (som f.eks. det lokale hornskemageri). Med denne indledning i mente er læseren godt rustet til at gå ombord i selve teksten, som omfatter en egnsbeskrivelse på små 20 sider, barndoms-, ungdoms- og manddomserindringer på næsten 150 sider og en dagbog for årene 1885–88 på næsten 60 sider. Og den særligt interesserede kan fortsætte studierne ud fra et mindre sæt noter og henvisninger, nogle bemærkninger om udgivelsesprincipperne samt et fyldigt og detaljeret navregister.

Ellen Damgaard betegner Peder Lykke som en »karakteristisk repræsentant for sin tid og sin egn« (s. 8). Han voksede op i den magre del af Ringkøbing amt i et gammelt enkeltgårdsområde, hvor husmandsklassen netop fra midten af århundredet voksede stærkt. Gennem målrettet slid og sparsommelighed og en vis portion held lykkedes det efterhånden Peder Lykke at etablere sig og sin familie som selvstændige husfolk, uafhængige af gårdmændene og uden at være tvungen til lønarbejde på et teglværk. Han kom efter århundredskiftet i sognerådet, medvirkede ved stiftelsen af Vestjydsk Husmandsforening og blev så at sige et levende symbol for husmandsbevægelsen.

Altså »en karakteristisk repræsentant«. Men jo samtidig repræsentant for én af de valgmuligheder, der åbnede sig i og med den historie, han gennemlevede. Valgene viser sig ikke mindst i hans

måde at fortælle sin historie på. Han kæmper for at slippe ud af »daglejermarsjens ensformige Liv« (s. 248) – og vælger at skrive så lidt som muligt om dette. Han arbejder i nogle år på et teglværk for at tjene penge – men undlader stort set at skrive om denne tid. Han oplever som forkarl på den store Engbjerggård skarpe skel mellem herskab og tjenestefolk – men dvæler ikke ved disse erfaringer: »... der er saa meget som jeg ikke vil nedværdige mig til at skrive«. (s. 236). Som hos alle andre selvbiografer er hans personlighed en *persona*, dvs. en bestemt maske han vælger. Erindringsbogen bogfører to sider af hans personlige udvikling. For det første alle de forhold, der peger frem mod målet, det selvstændige hus: »Vi havde flere Uheld baade med Faar og andet som jeg ikke gider nedskrive for det var ligesom Lykken tilsmilte os da vi var gaaet igjennem denne Prøvelsernes Tid« (s. 254). For det andet alle de forhold, der peger tilbage på den gamle tid som en mere hårdfør, arbejdsom og overskuelig tid. At andre repræsentanter for Peder Lykkes tid ikke overvandt de omtalte »uheld« eller af andre grunde valgte at starte på en frisk i stationsbyerne, de større byer eller Amerika fremgår ikke særlig tydeligt af denne erindringsbog, hvor den aldrende forfatter som i sin tidligste barndom nok kunne »se langt hen«, »langt op i Nees« (s. 138), men ikke afdækker den »Hemmelighed«, som kunne gemme sig uden for sognets horisont.

Hele dette spørgsmål om selvdefinition er desværre ikke blevet taget op i Ellen Damgaards indledning. Hun noterer på den ene side gårdmændenes »naturlige« (s. 22) førerposition – efter »den tids opfattelse«. På den anden side registrer hun – og jo altså Peder Lykke, i øvrigt stærkest i en dagbogsoptegnelse (s. 319) – det sociale nag blandt husmændene. Hun skriver, at der var »noget ud over det rent arbejdsmæssige« (s. 65), som knyttede Peder Lykke til gårdene, men at der ikke af den grund var tale om »et ligebyrdigt venskab«. Netop dette »noget« kunne det være spændende at få analyseret. Dette »noget« var måske Peder Lykkes egen stærke identifikation med gårdmandsklassen? Han fortæller f.eks., at et minus ved det hus, han blev ejer af, var, at »vi kom til at bo mellem andre Smaahuse, vore Naboer var før Gaardmænd, nu blev de udelukkende Husmænd«. (s. 247). Den retlinede, enstregede og saglige fremstilling i Peder Lykkes erindringer viser sig ved nærmere eftersyn at være temmelig kompleks, og den kalder på en analyse som ikke bare er en fordobling af erindringsbogens overfladisk set gennemsigtige verdensbillede.

Erindringsbøger er jo kilder til tre tider, fundamentalt. De ruller op for »den gamle Tids Erfaringer, Kampe og Oplevelser« (s. 270); de afslører en masse om den tid, hvori de blev skrevet ned; og de giver læseren (os) anledning til refleksioner over vores tid, som f.eks. ovenstående refleksioner over baggrunden for den nye interesse for folkelig erindringskrivning. Ellen Damgaards indledning for-

holder sig næsten udelukkende til den første af disse tider. Hun gør sig ingen mere principielle overvejelser m.h.t. erindringsbogen som kilde til 1920'ernes »Erfaringer, Kampe og Oplevelser« (selvom sammenligningen mellem før og nu er helt central for Peder Lykke). Og hun markerer sig ikke direkte i forhold til de kulturpolitiske og videnskabelige interesser, der i de seneste år har præget beskæftigelsen med »den befolkning, der levede og virkede i en ellers anonym dagligdag«. (s. 7). Men gennemgangen af denne »første tid« er så klar og stofrig, at baggrunden for at gå videre med de næste to trin i den historiske undersøgelse er så god, som man kunne ønske sig. Og Peder Lykkes erindringer er så spændende og rejser så mange spørgsmål for den interesserede læser, at der er al mulig grund til at sætte sig hen i hans fortællehjørne: »Kan du huske dengang«?

Martin Zerlang

Landbygninger i Esbjerg Kommune. Esbjerg Museum. 1985. 152 s., ill. kr. 20,00.

Det er nu henvend et kvart århundrede siden, Det særlige Bygningssyn udsendte den første bevaringsplan, som iøvrigt beskæftigede sig med Christianshavn (1961). Siden da har også Nationalmuseet, Fredningsstyrelsen og andre i et stadigt accelererende tempo udgivet såkaldte »registrarer« (det er ordet i vor teknokratiske og computertilpassede tid!) over historiske, bevaringsværdige eller slet og ret gamle huse i byer og købstæder.

Det specifikke formål med denne strøm af bevaringspublikationer – som er blevet stadigt mere pretentiøst og lækkert udformede – er at stimulere til og vejlede om bygningsbevaring de enkelte steder eventuelt som direkte forudsætning for bevarende lokalplanlægning. Et mere generelt formål har navnlig fra Fredningsstyrelsens side været at anspore de lokale administrationer landet over til selv at igangsætte registreringsarbejde i de enkelte områder, evt. med økonomisk støtte og kvalificeret vejledning fra styrelsens side. I 1981 udsendte Fredningsstyrelsen ligefrem en »Vejledning i registrering af byer og bygninger«, der kort og klart beskrev, hvordan man (på det tidspunkt) mente, en hensigtsmæssig registrant skulle opbygges og udformes.

En af de seneste registrarer er »Landbygninger i Esbjerg kommune«, som Esbjerg Museum i 1985 har udgivet med støtte fra Esbjerg Byfond og Fredningsstyrelsen. Selvom Esbjergs daværende borgmester, Henning Rasmussen, allerede i 1979 ved kommunens udsendelse af »Historiske huse i Esbjerg« skrev, at det var »hensigten senere at lade udarbejde en registrant over tidstypiske og karakteristiske huse i den øvrige del af kommunen«, er det angiveligt på initiativ af Esbjerg Museum, at landbygningerne i Esbjerg kommune nu er blevet registreret i bevaringsøjemed.

Ligesom det var fremsynet og klogt allerede i 1979 at lave en registrant over de »historiske« huse i den kun ca. 100 år gamle by Esbjerg, er det et storartet initiativ og en fremsynet nyskabelse nu også at registrere – og dermed pege på – kommunens bevaringsværdige landbygninger.

»Landbygninger i Esbjerg kommune« er opbygget efter det nu helt traditionelle mønster for registranter: En indledning med et historisk rids over bygningskulturens udvikling fra ca. 1800 til i dag, således som den afspejler sig i de behandlede bygninger, en ordforklaring over de forskellige, byggetekniske betegnelser, en række meget kortfattede helhedsbeskrivelser af de enkelte landsbyer (undertiden helt ned til 1½ linie pr. landsby), hvoraf flere nu er næsten helt opslugt af Esbjerg bylegeme, samt endelig den egentlige registrant, der på 125 sider sogn for sogn og landsby for landsby gennemgår de 234 omhandlede bygninger og ejendomme. Hver side er bogen igennem meget fast disponeret i 2 spalter med billeder – oftest fotografier – i den venstre og tekst med en lille situationsplan og undertiden detaljetegninger i den højre. Hertil kommer, at hvert sogn indledes med et oversigtskort, der klart viser de enkelte berørte ejendommers beliggenhed.

Selve registreringsarbejdet er foretaget af to arkitektstuderende, Anna-Marie Møller og Mariann Lyshøj Nielsen fra Århus, mens den bygningshistoriske indledning er udarbejdet af museumsinspektør Peter Dragsbo på basis af det indsamlede materiale.

Dragsbos gennemgang er sober og klar og præsenterer meget nyt stof. F.eks. fremdrager han en række hidtil aldeles ukendte, lokale bygmestre, der helt uden flotte akkreditiver fra Kunstakademi og arkitektskoler har bygget mange fine, karakteristiske og interessante landbygninger og dermed præget egnens byggeskik afgørende. Mindre overbevisende er han i den stramme og noget kategoriske, kronologiske inddeling i arkitekturperioder og i anvendelsen af noget tvivlsomme begreber som »Lokalstilen« 1850–1900 og »Stationsbystilen« 1900–1914. Specielt sidstnævnte betegnelse er uheldig og dementeres i virkeligheden i selve bogen af de mange landbobygninger i denne »stil«, der iøvrigt også har præget samtidens (årtierne omkring århundredskiftet) byggeri i købstæder og landsbyer. Statens humanistiske Forskningsråd har det i projektet »Stationsbyens historie 1840–1940« som ét af sine definerede mål at undersøge, om der overhovedet findes en specifikt karakteristisk stationsbystil, eller om der blot er tale om en tidstypisk stilart fra den periode, hvor stationsbyerne nu engang svulmede så voldsomt op.

De sidste 100 års bygningshistorie er vanskelig at få hold på – specielt hvad angår almue- og landbobygninger – men udfra det tilstedeværende materiale på Esbjergkanten må det medgives, at Dragsbo på de få sider, der var til rådighed, har

formået en ganske nuanceret og velillustreret oversigt over den lokale landbygningskultur.

Registrantens hoveddel, gennemgangen af de enkelte bygninger, afspejler den noget skematiske og rigoristiske metodik, der synes at have kendetegnet hele arbejdsformen og sikkert udspringer af et krav om mindst muligt pladsforbrug: Hvert hus er bygningsteknisk beskrevet i knappe og »ulæselige« sætninger, der ofte mangler noget så banalt som et verbum; der er nærmest tale om en opremssning af overfladeiagttagelser. For hver ejendom meddeles »Historiske oplysninger«, der dog ofte desværre indskrænker sig til et mere eller mindre præcist angivet opførelsestidspunkt. Naturligvis er dette vigtigt, fordi man dermed kan relatere direkte til Dragsbos førnævnte, kronologiske redegørelse for bygningskulturens udvikling, men det er for nødtørftig en karakteristik af husets historiske identitet. Iøvrigt forekommer oplysningen »Opført ca. 1850–90« (s. 150) helt uacceptabel, med mindre der havde været tale om en 40-årig byggeperiode!

Hver ejendomsbeskrivelse afsluttes med nogle bemærkninger om husets (evt. manglende) kvaliteter og bevaringsværdi ofte ledsaget af beskedne forslag til genopretning af forvanskede facadedetaljer, som oftest vinduer. Bemærkningerne er velformede og afdæmpede, så de ikke fornærmer den stolte husejer, der netop måtte have forsynet sit hus med en »EF-gavl«.

»Landbygninger i Esbjerg kommune« opfylder sin primære funktion, nemlig at registrere den eksisterende, bevaringsværdige bygningsmasses nuværende fremtræden og tilstand; men den forskertser sin sekundære funktion: at inspirere den enkelte husejer til at bevare og vedligeholde såvel sit hus som dettes sjæl eller overhovedet blot at få ham til at se på sit hus. Hertil er husets historiske identitet nemlig uhyre vigtig. Det er derfor meget beklageligt, at man i særdeles mange tilfælde ikke har »dechiferet« murankre med initialer over f.eks. bygherren og hans hustru, ligesom man i et enkelt tilfælde synes at have fejllæst dem (s. 146). Ud fra et historisk synspunkt er det noget utilfredsstillende, at så mange huse tilsyneladende er daterede ud fra murankre eller årstalstemplede mursten, skønt det f.eks. i registranten »Gamle huse i Sønderho« (udg. 1980 og må have været medarbejderne bekendt) klart dokumenteres, at årstalsmurankre kan være forkert genopsatte efter en restaurering, og at årstalsstemplede sten kan være genbrugte. Det synes, som om man kun har brugt det allerlettest tilgængelige kildemateriale og har renonceret på de lidt mere dybtgående kilder såsom brandtaksationer, skøder og pantebreve, der ofte også indeholder beskrivelser, opførelses- og/eller ombygningstidspunkter.

Registranten beviser, at der på Esbjergkanten er et stort og spændende bygningsmateriale, der endnu afventer en tilbundsående (bygnings-) historisk undersøgelse.

Poul Tuxen

Bøger fra Dansk historisk Fællesforening

Håndbogsserien:

- Knud Prange*: Heraldik og historie. Kr. 67,95.
Herluf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.
Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.
Ib Keilbo: Historisk kartografi. Kr. 42,90.
Lørn Pio: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.
Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.
Poul Rasmussen: Mål og vægt. Kr. 61,90.
Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.
Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.
Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.
Helge Klint: Militærhistorie. Kr. 37,40.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.
Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.
Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.
Erling Olsen: Statistik for historikere. Kr. 41,70.
Hans H. Worsøe: Slægtshistorie – en vejledning. 3. reviderede udgave. Kr. 65,50.
Verner Bruhn (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

Andre bøger:

- Sven Tito Achen og Ole Rostock*: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.
R. W. Bauer: Calender for årene 601 til 2200 e. (Fotografisk genoptryk). Kr. 51,15.
H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.
E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.
Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.
Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.
Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.
Karl-Erik Frandsen (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling. I-II. Atlasbind og tekstbind. Kr. 463,60.

Under udgivelse:

Historisk vejviser. (Ny og stærkt udvidet udgave af Lokalhistorisk vejviser fra 1978).
Dansk historisk bibliografi 1974–76.

De anførte priser er incl. moms 22%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter, samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesforening og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne kan bestilles ved henvendelse til Dansk historisk Fællesforening, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. (01) 13 60 12 (kl. 9–12).

<i>Bent Blüdnikow</i> : Folkelig uro i København . . .	1	<i>Anmeldelser</i>	
<i>Debat</i>		Dansk lokalbiografi, Frederiksborg amt (Flemming Just)	72
Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen: Hvem disciplinerede hvem?	55	Brug sognekommunearkiverne m.m. (Bir- gitte Dedenroth-Schou)	72
Ning de Coninck-Smith: Bidrag til den danske skoles Historie (fortsat)	69	Vejledning i lokalhistorie (Peter Bondesen)	75
		Kalundborgs historie Bd. 1. (Ingrid Niel- sen)	76
		Ellen Damgaard: Peder Lykke (Martin Zerlang)	78
		Landbygninger i Esbjerg kommune (Poul Tuxen)	79

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg (tlf. 05-13 12 23) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 170. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd